

Metodologie výzkumu v sociální politice a v sociální práci

Verze „jaro 2005“.

© Martin Žižlavský 2004, 2005

Obsah

1	Poznání a věda	1
2	Historické okolnosti vzniku novověké vědy	3
3	Sociálně-vědní paradigmaty	7
4	Výzkumný proces: etapa příprava výzkumu	11
5	Měření a operacionalizace	15
6	Výzkumný proces: etapa závěry a výzkumná zpráva	19
7	Výběrové metody a techniky	21
8	Metody a techniky sběru dat	24
9	Zpracování dat	30
10	Kvantitativní výzkumná strategie	35
11	Kvalitativní výzkumná strategie	39

1 Poznání a věda

1.1 Co lze očekávat od metodologie

Student nemůže očekávat od předmětu Metodologie výzkumu v sociální politice a v sociální práci podrobný návod ani na empirické bádání ani na psaní diplomové práce. Možná snad vědci působící v rámci specializovaných vědních disciplín „filozofie vědy“ a „metodologie vědy“ udržují ambici vybudovat teorii o vědě a o výzkumu. Abych se vyhnul možnému nedorozumění: nezpochybňuji úspěchané smysl promyšlení toho, jak vědci postupují při výzkumu. Metodologie výzkumu musí také vycházet z výzkumné praxe, nemůže zavírat oči před způsoby, jakými vědci praktikují výzkum.

Problém spočívá v užití poznatků filosofie a metodologie vědy. Buď v nich někdo spatřuje cíl sám o sobě, nebo se o ně někdo opře ve vlastním empirickém výzkumu. Prvním způsobem nakládají s teorií filozofie a metodologie vědy především vědci působící v těchto vědních oborech. Druhým způsobem přistupují k filosofii a metodologii vědy aktivní empiričtí výzkumníci většinou z jiných vědních oborů. Navíc filozofové vědy a specializovaní metodologové nemají vlastní praktické zkušenosti s empirickým výzkumem, nemají korekci praxí. Opačným extrémem je výzkumník jednostranně vyzdvihující zkušenosti z mnoha výzkumů a zatracující jakákoli zobecnění výzkumných zkušeností do pravidel a pouček. Takový „nepoučený výzkumnický praktik“ či „badatelský kutil“ ztratí spousty času objevováním zásad, které našli a formulovali do výzkumných pravidel jeho předchůdci.

Konečně nechejme vyjádřit názor na vztah výzkumné praxe a metodologie představitele brněnské sociologické školy konce 20. století: „*Veškerá zkušenost však ukazuje, že věda je příliš jemné řemeslo, než aby bylo možno naučit se mu z příručky či učebnice, byť sebesystematičtější. Skutečného pokroku to lze dosáhnout jen dlouholetým výcvikem, trpělivou vlastní prací a postupným získáváním zkušeností,*“ (Možný, Rabušic, 1989, s. 3).

Ostreji se vyslovuje ke stejnému tématu filozof vědy Paul Feyerabend jeden z mála filozofů vědy, který uznává důležitost výzkumné praxe.

„*Úspěšný výzkum neposlouchá obecná pravidla – tu se spoléhá na jeden, tu na jiný standard, a šachové tahy, které tento standard vyžaduje, jsou i badateli jasně často teprve po skončení výzkumu. Teorie vědy, která stanovuje standardy pro všechny vědecké činnosti a autorizuje je odkazem na teorii racionality, vyhlíží možná velmi působivě – je však příliš hrubá a jednostranná, aby mohla vědcům pomoci v jejich činnosti. Z druhé strany nelze nic namítat proti používání jednoduchých pravidel a proti historickým příkladům. Ty ukazují, jak je výzkum vlastně složitý, a připravují badatele na močál, do něž vstupuje,*“ (Feyerabend, 2001, s. 404). A ještě Feyerabend: „*[...] neexistuje žádná obecná teorie věd, existují jen procesy výzkumu a jednoduchá pravidla, která nám pomáhají pokračovat v tomto procesu dále,*“ (Feyerabend, 2001, s. 407).

K pojetí metodologie ve smyslu „jednoduchých pravidel výzkumu“ se přiklání také autor tohoto studijního textu a v tomto duchu je studijní text také napsán. Studijní text seznamuje studenta s žádnou nebo minimální výzkumnickou praxí s jednoduchými pravidly sociálně-vědního výzkumu a připravuje ho na vlastní bádání. Ještě před vlastním výzkumem v rámci diplomové práce využije student jednoduchá pravidla výzkumu při nácviu sestavování projektu evaluačního výzkumu v předmětu „Výzkum životních situací a sociálních problémů“.

1.2 Věda jako forma poznání

Objasnění toho, co je věda, musí začít u lidského poznání, protože věda je jeho zvláštní formou. Kdy začíná poznání? V okamžiku kdy nastává pochybnost, problém, otázka. A to otázka, na kterou nedávají současně lidské vědomosti odpověď. Lidské poznání začíná uvědoměním si vlastní existence člověka a existence vnějšího světa. Člověk si uvědomuje sama sebe jako „já“, odlišnost tohoto „já“ od okolního světa a zároveň ukotvení tohoto „já“ ve světě. Vnější svět a pobyt člověka v něm dává vzniknout mnoha nejasnostem, otázkám. Člověk poznává svět a sebe sama, aby našel odpovědi na tyto otázky. Jedině odstranění nejasností a problémů zkoumáním vede k odpovědím. Běžná zkušenost, nebo také „zdravý rozum“ tvoří živnou půdu, ze které vyrůstá věda. V tomto smyslu je běžná zkušenost předvědecká, poněvadž zde byla, je a bude před každou vědou.

„*Nikdo vážně nepopírá, že mnoho existujících speciálních věd vyrostlo z praktických zájmů všedního života: geometrie z problémů s měřením a vyměřováním polí, mechanika z problémů vznesených architekturou a vojenským uměním, biologie z problémů s lidským zdravím a chovem dobytka, chemie z problémů vznesených metalurgickým průmyslem a průmyslem barviv, ekonomie z problémů s vedením domácností a politické správy, a tak dále,*“ (Nagel, 1982, s. 74).

Podobně, řečeno zkratkou, sociální politika a sociální práce vyrostla ze zájmu o sociální problémy, které s sebou přinesla industrializace v 19. století: nezaměstnanost, stěhování z venkova do měst, rozpad tradičních komunit...

Charles S. Peirce (1839–1914) chápal lidské poznání jako pohyb od stavu pochybování a kolísání k pevnému názoru, ke stavu trvalé víry. Dosažená víra usměrňuje lidské jednání, dává mu smysl. Vycházejí z takto pojatého procesu poznání, dospěl Peirce (1957) ke čtyřem metodám, kterými lidé dosahují společného a současně pevného poznání.

Metoda vytrvalosti. Spočívá v tom, že se člověk houževnatě drží jednou přijatých názorů a nepřihlíží ani k faktům¹,

¹ Fakt (mužský rod) latinsky 1. čin, skutek, výkon, práce; 2. případ, příhoda, událost. V textu budeme chápat fakt ve druhém významu jako „událost“.

ani ke kritice. Člověk řídicí se touto metodou dosáhne cíle: odstranění pochybností. Metoda vytrvalosti nachází své uplatnění nejvíce v každodenní zkušenosti. Nábor na to, co je pravdivé se formuje kumulací individuální prožitých zkušeností k ústně předávaným každodenním zkušenostem předků. Její praktické uplatnění je však velmi obtížné, protože odpovědi a pravda nemusí být pevné. Člověk, který se pevně drží své pravdy, se setkává s jinými lidmi a s jejich pravdami. Pravda stojí proti pravdě, otevírá se prostor pro pochybnost a společenskou nesoudržnost.

Metoda autority. Vychází z organizované moci (například náčelník, šaman, církev nebo stát), která stanovuje všeobecně závaznou pravdu a potlačuje odlišná smýšlení. Oproti metodě vytrvalosti poskytuje záruku jednotné pravdy a víry v rámci společnosti a tím upevňuje společenskou soudržnost. Metodu autority používala úspěšně po dlouhou dobu církev. Například Svatý Augustin prohlašoval víru a božskou autoritu stanovenou v Písmu svatém, za základní a hlavní zdroj lidského vědění. Svůj názor vyjádřil větou „Věř, abys poznal!“ Církevní otcové před Augustinem hledali božské zjevení a obsah víry v textu bible. Kdežto Augustin staví jako konečnou instanci pravdy v těchto věcech autoritu církve. Jedině církev interpretuje bezchybně Pravdu. Přesto metoda autority nemůže nikdy zcela vymýt podmínky pro vznik a šíření odlišných (kacířských) názorů, které by mohly podkopávat oficiální pravdu a nabourávat společenskou soudržnost.

Metoda a priori.² Pomocí této metody dosahuje člověk pevného názoru odkazem na všeobecně platné neosobní principy. O metodu *a priori* se nejvíce opírají filozofové, kteří tvrdí, že principy jejich filozofie jsou v souladu s principy rozumu. Tato metoda chce dosáhnout jednoty poukazem na soulad s rozumem a vyhnout se tak násilně organizovanému souhlasu příznačnému pro metodu autority. Staví na předpokladu, že všem lidem je společný rozum, takže jeho používáním musí dojít ke stejným závěrům. Ovšem Peirce (1957) dodává, že nedostatkem této metody je neschopnost filozofů domluvit se na jednotných obecných principech, co filosof, to zvláštní principy, takže apriorní metoda nezabrání názorové svévůli a nejednotnosti. Navíc, jestliže se lidé přesvědčí o tom, že filozofické pravdy odporují faktům, zkrátka skutečnosti, tak se jich znovu zmocní pochybnosti.

Metoda vědy. Vychází z hypotézy o existenci věcí a skutečností, které nezávisí na našich názorech, ale přesto ovlivňují naše názory a city a tak umožňují pevnou víru. Metoda vědy zajišťuje nejlépe poznání pevné a obecné pravdy, poněvadž každý dostatečně zkušený člověk k ní může podle Peirce uvažováním dospět. Protože poznatky vyprodukované vědeckou metodou nezávisí na konkrétní osobě nebo organizaci, tak mizí nebezpečí poznávací svévole a názorového zmatku. Výsledkem vědecké metody jsou poznatky, které se nejvíce přibližují skutečnosti ve srovnání s ostatními, výše uvedenými metodami.

1.3 Třídění vědy

Používání vědecké metody se v praxi liší. Liší se části světa, kterou zkoumá. Určení vědci se specializují na omezenou oblast světa. Krystalizují jednotlivé vědy a vědní disciplíny. Podívejme se, jak lze jednotlivé vědy uspořádat. Vyjdeme z Anzenbacherova (1990, s. 21; upraveno) členění věd.

- univerzální vědy (teologie, filozofie)
- speciální vědy
 - o reálné vědy
 - přírodní vědy (fyzika, chemie, biologie...)

- duchovní vědy (historická věda, religionistika, lingvistika, vědy o umění...)
- sociální a ekonomické vědy (ekonomie, sociologie, psychologie, [sociální práce, sociální politika]...)
- o formální vědy (formální logika, matematika)

Univerzální vědy – teologie, filosofie – se liší od speciálních věd tím, že nezkušují dílčí oblast skutečnosti, třeba sociální skutečnost, ale skutečnost jako celek. Tak, teologie, vykládá lidské bytí a bytí světa jako takového. Teologie vychází z širšího pojetí světa, neomezuje svůj zájem pouze na zkušenostní svět, ale také na svět zjevený – posmrtný svět, onen svět. Teologie je vědecko-systematická reflexe určité náboženské víry. Zabývá se nejčastěji jazykovým rozborem a výkladem biblických textů.

Filozofie, filozofické poznání začíná nejistotou, otázkou na existenci vnějšího světa důvěrně známého z každodenní zkušenosti. Přitom však filozofie na každodenní zkušenosti staví, vychází z ní při filozofování. Zájem filozofie se soustřeďuje pouze na empirickou skutečnost, a to na podmínky její možnosti jako celku. Přičemž tyto podmínky a možnosti se snaží filozofie vysvětlit racionálními argumenty. Vysvětluje empirické neempirickým, a to rozumově. „*Filozofie předpokládá pouze zkušenostní svět odhalovaný v běžné řeči [...]*“, (Anzenbacher, 1990, s. 19). Odtud plyne závěr, že: „*Filozofie je kritická rozumová věda o podmínkách možnosti empirické skutečnosti jako celku*“, (Anzenbacher, 1990, s. 35).

Speciální vědy se zaměřují na určitou část reality³. Speciální reálné vědy popisují a vykládají pouze svůj předmět, část empirické reality. Narozdíl od filozofie nezpochybňují speciální reálné vědy empirickou realitu, ale chápou ji jako danou. Svou část reality poznávají a vykládají způsobem, který upravují její metody. Metody speciálních reálných věd kladou důraz na poznávání empirického empirickým, tedy na poznávání prostřednictvím smyslové zkušenosti, neboli zkušenosti zprostředkované lidskými smysly. Od jiných způsobů zkoumání své části reality speciální reálné vědy abstrahují (odhlížíjí). Proto jsou speciální reálné vědy také vědami empirickými.

Předmětnou redukci a metodickou abstrakci speciálních reálných věd ve srovnání s univerzálními vědami lze ilustrovat porovnáním charakteru otázek, které si klade filozofie, s otázkami, které si klade speciální reálná věda. Průvodcem nám bude opět Anzenbacher (1990, s. 23).

„Filozofické otázky: Proč je bytí a není spíše nic? Co je poznání? Co je pravda? Existuje seburčování na základě svobody? Co je člověk? Co je život? V čem je smysl lidské existence? Co je mravní dobro? Co je umění? Mají dějiny smysl? Co je jazyk? Existuje Bůh?

Empirické otázky: Kolik zubů má lední medvěd? Kdy taje měď? Kdo objevil Austrálii? Jak rychle padají tělesa? Kolik ropy spotřebuje ČSSR? Který jed obsahuje muchomůrka hlíznatá? Jak nebezpečné jsou atomové elektrárny? Kdo zvítězil v bitvě u Slavkova? Patří maďarština mezi indoevropské jazyky?“

Filozofické otázky jsou formulovány tak, že na ně nelze empiricky orientovaným výzkumem odpovědět. Filozofické otázky vyžadují adekvátní metody – metody neempirického filozofického zkoumání. Ale na empirické otázky lze metodami empirického výzkumu nalézt odpověď.

Tudíž každou speciální reálnou vědu tvoří a vymezuje trojice neoddelitelných činností vykonávaných vědci:

1. zájem o část empirické skutečnosti, která se stává předmětem;
2. zkoumání předmětu;

² Tímto termínem je označováno to, co je v poznání před zkušeností, co vychází pouze z rozumové úvahy.

³ Realita = skutečnost.

3. tvorba teorie o předmětu na základě výsledků jeho zkoumání.

Výzkum můžeme rozdělit podle účelu na následující typy (podle Michaela Pattona).

Základní výzkum. Účelem je vědění samo, vědění pro vědění. Výzkumníci chtějí poznat jak svět funguje.

Aplikovaný výzkum. Účelem výzkumu je přispět vědomostmi, které lidem pomohou účinně porozumět podstatě problému, aby lidé mohli efektivněji ovládat své prostředí. Výzkumníci mohou identifikovat potenciální řešení lidských a společenských problémů. „Aplikování výzkumníci uchopují nálezy, porozumění a vysvětlení základního výzkumu a aplikují je na reálné-světské problémy a zkušenosti,“ (Patton, 1990, s. 154).

Evaluační výzkum. Analýza potřeb určité komunity. Sumativní evaluace

Participativní a formativní výzkum (action research): „[...] se zaměřuje na řešení specifických problémů v rámci programu, organizace, nebo komunity,“ (Patton, 1990, s. 157). Výzkum se stává součástí procesu změny klientů tím, že je zapojuje do studia a řešení jejich problémů.

Také sociální práce a sociální politika, poněvadž jsou speciálními reálnými vědami, sestávají a jsou vymezovány výše zmíněnými třemi činnostmi. Badatelé v sociální práci se zajímají především o obtížnou životní situaci a sociální fungování člověka a také o intervence do obtížné životní situace, aby člověk zase sociálně fungoval. Badatelé v sociální politice se zajímají především o sociální problémy a veřejné problémy a také o intervence do sociálních a veřejných problémů, aby byla zajištěna soudržnost a fungování společnosti. Empirickým výzkumem obtížných životních situací a intervencí do nich (praktická sociální práce) pomocí výzkumných metod a technik tvoří badatelé v sociální práci jednak teorii obtížné životní situace a sociálního fungování, jednak teorii intervence, tedy teorii praktické sociální práce. Podobně badatelé v sociální politice budují z poznatků získaných empirickým výzkumem sociálních problémů a intervencí do nich jednak teorii sociálních a veřejných problémů jednak teorii intervencí tedy teorii praktické sociální politiky.

Předmětnými zájmy sociální práce a sociální politiky jsou obtížná životní situace, sociální problém a veřejný problém. Dejme prostor C. W. Millsovi, aby nám je přiblížil.

„*Obtíže, nesnáze či starosti jednotlivce se objevují v souvislosti s jeho povahou a jeho bezprostředními vztahy k ostatním lidem. Mají co do činění s ním a s omezenými sférami sociálního života, jež si přímo a osobně uvědomuje. Zjištění a řešení těchto obtíží spočívá tedy přísně vzato v jednotlivci jako biografické entitě a v rámci jeho bezprostředního okolí – v sociálním prostředí – které je přístupné jeho osobní zkušenosti a do jisté míry jeho vědomé činnosti. Obtíže jsou osobní záležitostí: Jednotlivci se zdá, že hodnoty, na nichž si zakládá, jsou ohroženy. Veřejné problémy vyplývají z okolností, jež přesahují omezené prostředí jednotlivce a hranice jeho vnitřního života. Souvisí s uspořádáním mnoha takových prostředí v instituce⁴ určité historické společnosti jako celku, se způsoby, jimiž se různá prostředí vzájemně překrývají a prolínají, a vytvářejí tak rozsáhlejší strukturu společensko-historického života. Problém je veřejná záležitost: Veřejnost cítí, že některá uznávaná hodnota je ohrožena.*

[...]

Uvažujme v tomto smyslu o nezaměstnanosti. Je-li ve městě se 100 000 obyvateli jeden člověk bez zaměstnání, je to jeho osobní nesnáze; chceme-li ji odstranit, musíme vzít v úvahu

jeho povahové vlastnosti, schopnosti a bezprostřední možnosti. Je-li však v zemi s 50 milióny obyvatel 15 miliónů nezaměstnaných, je to veřejný problém a my nemůžeme doufat, že ho vyřešíme v rámci možností nabízejících se jednotlivcům. Sama struktura možností se zhroutila. Správné zjištění problému a možné formy řešení vyžadují, abychom vzali v úvahu ekonomické a politické instituce společnosti, nikoli pouze osobní situaci a vlastnosti izolovaných jednotlivců,“ (Mills, 2002, s. 12–13).

Zbývá definovat sociální problém. Pomozme si příkladem. Běžným jevem ve společnostech s kapitalistickou tržní ekonomikou je dočasná, periodicky se opakující hromadná nezaměstnanost pracovních sil. Děje se tak v důsledku nerovnoměrného vývoje kapitalistické ekonomiky v historickém čase. Kolísá souhrnná poptávka po zboží a službách. Firmy přizpůsobují rozsah své výroby, což vede ke kolísání poptávky po pracovní síle. V období snížení souhrnné poptávky po zboží se také snižuje souhrnná poptávka po práci, což může vyústit v nezaměstnanost. Takže hromadnou nezaměstnanost můžeme považovat za vlastnost kapitalistické ekonomiky. V důsledku masové nezaměstnanosti se může dostat do obtížné životní situace také člověk, který pracovat chce a má potřebnou kvalifikaci, zkrátka zvládá požadavky, které na něj klade jeho sociální prostředí. Proč se ocitne v obtížné životní situaci? Protože nezaměstnanost je vlastností kapitalistické ekonomiky jako celku, takže v období poklesu výroby v celém výrobním sektoru ekonomiky nejsou k dispozici volná pracovní místa. Ocítne-li se ve stejné situaci nejen jednotlivec, o kterém jsme doposud hovořili, ale velké množství lidí, pak stojíme před sociálním problémem. Viděli jsme, že sociální problém může buď vyvolat individuální obtížnou životní situaci, nebo ji ještě ztížit. Veřejným problémem se sociální problém stává v okamžiku, kdy je veřejností spatřován jako ohrožení veřejně definovaných hodnot. Naopak, jestliže veřejnost považuje nezaměstnanost za jev v souladu s veřejně definovanou hodnotou – nezaměstnanost jako ryze soukromý problém odrážející individuální schopnosti a zvládání požadavků prostředí – pak ji neoznačí za veřejný problém – nezaměstnanost zůstane pouze sociálním problémem.

2 Historické okolnosti vzniku novověké vědy

Jak se zrodila současná evropská věda? Věda dlouhou dobu splývala v jedno s náboženským mýtem. Přičemž zdrojem mýtu bylo a je běžné poznání opírající se o každodenní zkušenost lidí.

Ve starověkém Egyptě kněží na základě pozorování objevili souvislost Nilských záplav s určitou konstelací nebeských planet, takže dovedli záplavy předvídat. Přesto byly zmíněné konstelace planet spojeny s určitými bohy a chápány jako projevy jejich vůle. Z pohledu vědy 21. století se jeví vztah mezi konstelacemi nebeských těles a Nilských záplav zcela světsky, „odkouzlené“. Konstelace planet se mění s oběhem Země okolo Slunce, s tímto oběhem se také mění roční období, jedno z ročních období v tropickém pásmu je období deštů a zvýšené dešťové srážky v období deštů rozvodňují tok Nilu. Značný odklon od mýtu, i když ne úplný, učinila věda starověkého Řecka. Opírala se hlavně o rozumové zdůvodňování a vysvětlování přírodních a také společenských skutečností. Například Thalés z Miletu (asi 625 nebo 624 až 548 nebo 543 př. n. l.) hledal jako jeden z prvních odpověď na otázku z čeho je svět. Domníval se, že voda je tou základní látkou. Aristoteles (384–322 př. n. l.) systematizo-

⁴ „Instituce znamená ustavené, stereotypizované rutinní způsoby jednání běžné v určité skupině či kultuře. Jde o jednání, jež je očekáváno od všech, kteří chtějí platit ve skupině za „domorodce“,“ (Keller, 2001, s. 69–70). Instituce se zde chápe ve smyslu psaných a nepsaných pravidel a postupů lidského jednání. Instituce tedy není organizace.

val rozumové zdůvodňování (argumentaci) a položil tak základy formální logiky, které využívají vědci dodnes.

Po pádu Západořímské říše roku 476 upevnila církev s konečnou platností své výsadní postavení v duchovní oblasti. Současně končí období euroasijské antiky spadající mezi léta 500 let př. n. l. a 500 let n. l. Řecká a římská věda se v tomto období postupně odpoutala od mýtu a používala výhradně rozumových argumentů⁵. Ovšem církevní otcové považovali antickou racionalistickou⁶ vědu za pohanské vědění, jež odporuje zjevené Pravdě uvedené v Bibli. Bylo zakázáno tato pohanská díla uchovávat a šířit. Církevní hodnostáři nezůstali jen u proklamací, ale přistoupili rovněž k aktivním opatřením. Tak například církevní patriarcha Theofil dal podnět ke spálení pohanských spisů knihovny v Alexandrii (Egypt), která obsahovala jednu z největších sbírek antického písemnictví. Dílo zkázy dokončili muslimští dobyvatelé Egypta – zničili celou knihovnu se všemi písemnostmi nevěřících.

Vědění opisuje spirálu a vrací se na necelých tisíc let opět k mýtu, tentokrát křesťanskému. Díla antických autorů upadá téměř v zapomnění a vůbec by se patrně nedochovala do dnešních dnů, kdyby je pro své potřeby neuschovávali mniši v klášterních knihovnách. „*Poznávací vývoj vědy byl brzděn metafyzickým⁷ základem vědy v rané křesťanské civilizaci a také sociální strukturou, která vyrostla z křesťanské hegemonie⁸*“ (Williams, 2000, s. 12).

Věda, a přesněji sociální vědy, vykristalizovaly z postupně se měnící intelektuální a sociální atmosféry středověké Evropy. Přibližně od 14. století lze především v Itálii sledovat počátky procesů, které vyústily v 17. století s konečnou platností v moderní vědu. Mezníkem bylo zejména 16. století, ve kterém byly položeny pevné základy moderní vědy, a to jak přírodních věd, tak věd sociálních. Věda se od počátku vymezovala jako alternativa vůči teologii a církvi kontrolovanému poznání. Snahy, úspěšně vedoucí od 16. století k vítězství moderní vědy nad teologií, stavěly na příznivých okolnostech z dob nedávno minulých. Od 11. století vznikají v západní a později i ve střední Evropě univerzity. Poskytují studentům vedle teologického vzdělání, rovněž vzdělání v praktických světských disciplínách, zejména v právu, matematice a medicíně.

Nesmíme zapomínat, že nadále bylo praktické vzdělávání podřízeno vzdělávání teologickému. Praktické světské disciplíny představovaly nezbytnou průpravu pro nejvyšší metu vzdělání, a tou byl učený výklad Písma. Univerzitní učitelé objevili Aristotelovy spisy a začali je studovat. A to i přes zákazy církve. Ta když rozpoznala, že se zákazy míjejí účinkem, se snažila podřídit zejména Aristotelovu fyziku teologii. Ovšem monopol teologie na pravdu již nahlodal, byť zprvu nenápadně, učení o dvojí pravdě. Podle tohoto učení se liší filozofie, která tehdy představovala veškerou neteologickou vědu, od teologie metodami a předmětem poznání. Františkánský mnich Roger Bacon (13. století) již dokonce hovoří o „experimentální vědě“ (*scientia experimentalis*), která využívá zkušenosti získané pomocí smyslů. Tato věda poznává empiricky vnější svět, který obklopuje člověka. Ovšem současně selhává, píše Roger Bacon, ve výkladu „vznešené oblasti netělesných předmětů“, což je doména víry a teologie. Podobně se vyjadřuje o století později další františkánský mnich William Ockham, který tvrdí, že „*Filozofie se má soustřeďovat na přirozené poznání světa pomocí rozumu i zkušenosti; nemůže dokazovat dogmata víry*“ (Holzbachová, 1996, s. 31).

Od 14. století se také rozvíjí myšlení a kultura humanismu a renesance. Světskou vzdělanost oživil humanismus svou snahou spojit antické vědění s křesťanstvím. Humanisté chtěli tímto spojením vytvořit novou životní filozofii. První krok představovalo očistění latiny, tehdy univerzálního jazyka vzdělanců, od cizojazyčných příměsí, které se do ní vloudily ve středověku. Aby toho dosáhli, museli se humanisté vrátit k původní, antické latině. Filologie⁹, prvotně usilující o poznání původního latinského jazyka, současně vypěstovala kritické myšlení, které záhy přesáhlo hranice samotné filologie. Dalším nezamýšleným důsledkem filologických zkoumání bylo objevení a popularizace antických textů. Četbou těchto textů se jejich čtenáři seznamovali s hodnotami a myšlením, mnohdy protikladnými církevní věrouce. Obratem k pokladům téměř zapomenutého antického kulturního dědictví si renesanční člověk nesmírně rozšířil vědomosti, ale především přijal za svou kritickou metodu studia a promýšlení teoretických textů. „*Přes svou velkou úctu k antickému odkazu i k biblické tradici uvolňuje renesance přece jen tradici takřka bezpodmínečného uznávání vědeckých a náboženských autorit*“ (Cetl et al., 1985, s. 185).

Vidíme, že humanismus a renesance daly vzniknout kritickému myšlení, nesmělému a náhodnému použití empirické zkušenosti a rozvoji matematiky. Přesto, jak poznamenává Petr Horák: „*[...] věda dosud nezkoumala pouze věci samé, věci o sobě a jejich vnitřní strukturu a vzájemné kauzální¹⁰ vztahy, ale snažila se především vysvětlovat místo věcí v spekulativně vytvořeném, nebo z náboženství odvozeném systému. Středověké myšlení bylo teleologické¹¹, zaměřovalo se především na poznání a pochopení účelu věcí v božím řádu. Prvotním úkolem bylo pochopit tento řád*“ (Cetl et al., 1985, s. 192).

Konečně v roce 1543 vyšlo po mnoha odkladech pojednání Mikuláše Koperníka (1473–1543) s názvem „O oběhu nebeských sfér“, které postavilo proti dosavadnímu geocentrickému pohledu na vesmír heliocentrickou perspektivu. Koperníkův astronomický „obrat“ znamenal také rozhodný obrat od staré spekulativní vědy k nové experimentální¹² vědě. Zde, v budování nového vědeckého postupu, byla antická tradice spíše na překážku, neboť antická věda používala každodenní zkušenost, mýty a náboženství jako své výhradní zdroje. Souvislost záměny geocentrického pojetí pojetím heliocentrickým s formováním metody nové vědy je s odstupem staletí mnohdy těžko pochopitelná. Petr Horák objasňuje vazbu mezi vzestupem experimentální vědy a pohledem na uspořádání světa. Koperníkovy názory „*Otráslý totiž autoritou náboženské představy o uspořádání světa, jež se opírala jednak o některé výroky bible, jednak o ptolemaiovské pojetí vesmíru včetně aristotelské fyziky, což vše ztvárnila středověká scholastika v systematický celek*“ (Cetl et al., 1985, s. 230).

Jaké vlastně bylo aristotelské uspořádání vesmíru, které doplnil antický egyptský astronom Ptolemaios? Aristotelova fyzika členila svět do hierarchicky a kvalitativně uspořádaného celku. Vesmírný celek má podobu koule. Střed vesmíru tvoří Země (geocentrismus) a okolo ní se soustřeďují jednotlivé nebeské sféry.

„*Krajní z nich je sférou nehybných hvězd. Právě jí se dotýká první hybatel světa [Bůh] a následkem této sféry nehybných hvězd, tj. hvězd, které nemění vzájemné vzdálenosti, se stává prvním hybatelem a předává pohyb všem ostatním sférám. Mezi krajní sférou a nehybnou Zemí, která je ve středu, jsou soustředně uspořádané sféry planet, Slunce a Měsíce. Nebes-*

⁵ Argument: zdůvodnění.

⁶ Racionalistická: rozumová.

⁷ Metafyzický: filozofický.

⁸ Hegemonie: nadvláda.

⁹ Filologie: jazykověda.

¹⁰ Kauzální: příčinný.

¹¹ Neboli vysvětlující dění ve světě jako naplňování božských účelů. Odvozeno od starořeckého „telos“ – účel.

¹² Experimentální: pokusná, využívající pokusu.

ká tělesa a planety jsou k těmto sférám připevněny a otáčejí se spolu s nimi rychlostmi, které jsou pro každou planetu jiné,“ (Asmus, 1986, s. 298–299).

Představitel vrcholné teologické scholastiky Tomáš Aquinský (1225 [nebo 1226] až 1274) navazuje na Aristotelovo pojetí vesmíru a přizpůsobuje jej učení katolické církve. Shoduje se s Aristotelem (viz citát výše), že svět, vesmír, je konečný, za jeho hranicemi se nachází jeho Stvořitel, Bůh. Podle Tomáše však vliv Boha na svět nekončí stvořením světa a udělením prvotního pohybového impulsu světu, ale pokračuje nepřetržitým Božím řízením světovým událostí. Bůh nepůsobí na svět přímo, ale prostřednictvím sekundárních příčin. Takže přírodní a lidské události mají své přirozené příčiny, které lze zkoumat. Ovšem na co, kdy a kde budou působit určuje Bůh. Bůh je tedy primární příčinou působící na sekundární příčiny. Vše co se děje ve světě, se děje účelně podle Božího záměru. Jinými slovy, Bůh vkládá do světa svůj řád.

Nebeská oblast stojí kvalitativně nad oblastí pozemskou. Nebeské a pozemské je podřízeno rozdílným zákonům. Takže, nebeská tělesa se pohybují dokonaleji po kruhových drahách, kdežto tělesa pozemská se pohybují méně dokonale přímočaře. Představa rozdílných pohybů v nebeské a pozemské části staví na každodenní zkušenosti, neodporuje tomu, co může pozorovat každý člověk pouhým okem. Slunce se pohybuje na obloze v kruhu, totiž ve dne po pozorovatelné části kruhu a v noci po nepozorovatelné části kruhu. Padající střešní taška se pohybuje ze střechy na zem přímočaře. Odtud plyne závěr, že matematické pojmy nemohou „[...] vyjádřit smyslovou zkušenost, nejsou schopny vysvětlit kvalitu a dedukovat¹³ pohyb,“ (Cetl et al., 1985, s. 192).

Pohyb chápe aristotelská fyzika jako určitý druh kvalitativní změny. Pohybem se mění vlastnosti tělesa. Cílem takto chápaného pohybu je klid, jako stav, v němž byla změna tělesa završena. Určité těleso může podstupovat různé kvalitativní změny, tedy změny svých vlastností, což znamená více druhů jeho pohybů. „*Aristotelés potvrzuje reálnost rozdílu i reálnost kvalitativní přeměny fyzikálních prvků,*“ (Asmus, 1986, s. 286). Například když se zahřívána voda mění na páru, voda se přeměňuje na jiné těleso s jinou kvalitou (vlastností) než má voda. Voda a pára jsou dvě různá tělesa lišící se kvalitativně. Charakter pohybu tělesa nelze odloučit od jeho pevného místa v uspořádaném vesmíru. K tomuto pevnému, „přirozenému“ místu tíhne těleso svou podstatou, danou jeho vlastnostmi. „*Těžké předměty přirozeně klesají, lehké stejně přirozeně stoupají,*“ (Cetl et al., 1985, s. 193). Nejtěžší předměty se nacházejí ve středu vesmíru, nejlehčí na jeho okrajích.

„*Rozdíly v pohybu dvou těles jsou podmíněny rozdíly míst, v nichž se tělesa nacházejí. Aristotelés vytyčil jako nesporný axiom tezi, že pokud se těleso nachází v místě, které neodpovídá jeho podstatě, bude se pohybovat z místa, kde bylo, na místo, které je určené jeho podstatou. Tuto tezi se snaží podpořit odkazem na daná pozorování. Naše Země je nehybná, protože je na svém přirozeném místě, ve středu vesmíru. Jestliže se však hrouda země vyhodí vzhůru, bude při svém pohybu padat dolů, k povrchu Země, aby se dostala na své přirozené místo. Nebo například oheň, který se nachází na okraji vesmíru, zůstává nehybný. Ale oheň, který je zapálen dole na povrchu Země se bude nutně pohybovat směrem k okraji [vesmíru],*“ (Asmus, 1986, s. 289).

Takto chápaná fyzika zcela vylučuje abstrakci¹⁴ od konkrétních rysů pohybu tělesa a rovněž abstrakci od jeho konkrétního místa ve vesmírném celku. Jinými slovy vylučuje použití matematiky. Aristotelská „kvalitativní“ fyzika nemů-

že abstrahovat od pohybů konkrétních těles a formulovat obecně platný zákon pohybu. „*Nová věda musela tedy nejprve přinést radikálně odlišné pojetí soustavy vesmíru, aby mohla zaútočit na kvalitativně hodnotovou představu uspořádání veškeré přírody,*“ (Cetl et al., 1985, s. 194). Koperníková heliocentrická teorie takové odlišné pojetí vesmíru přinesla.

Francis Bacon (1561–1626) již mohl v sociální situaci příznivější pro nové pojetí vesmíru vypracovat obecnou metodu empirické vědy oproštěnou od předsudků a zděděné moudrosti. Zděděnou moudrostí chápe Bacon učení myslitelů minulosti, ať už Aristotela nebo církevních teologů. Klíčem k takové vědě má být metoda naznačená 95. aforismem z Baconova díla *Nové Organon*.

„*Ti, kdo se zabývali vědami, byli buď empiriky, nebo dogmatiky. Empirikové jsou jako mravenci, toliko snášejí a užívají; racionalisté jako pavouci předou ze sebe. Včela však používá střední cesty, sbírá si látku na zahradních a polních květinách, a přece ji přetváří vlastní silou. Podobně je tomu i s opravdovou tvořivou činností ve filozofii, protože nespolehá ani výlučně, ani zásadně na sílu myslí, ani neukládá do paměti látku získanou z popisů přírody a z mechanických pokusů pouze tak, jak ji našla, nýbrž mění ji a přetváří rozumem. A tak od užšího a posvátnějšího spojení obou těchto schopností (tj. experimentální a racionální), k němuž ještě nedošlo, lze mnoho očekávat,*“ (Bacon, citováno v Cetl et al., 1985, s. 268).

Není těžké uhodnout, koho Bacon nazývá dogmatiky: jsou to tehdejší teologové. Bacon brojí proti jejich „[...] prázdné učenosti, založené na více nebo méně duchaplném komentování starých autorit [Aristotela apod. ...]“ (Cetl et al., 1985, s. 270). V citátu zmíněná nová Baconova metoda měla naopak dosáhnout vysvětlení přírody a její ovládnutí pro praktické lidské účely. Nová metoda znamená úplný rozchod s navyklými předsudky a naučeným věděním starých mudrců. Znamená přechod od nekonečného a planého diskutování o světě ke zkoumání světa samotného pozorováním věcí a experimentováním s věcmi. Přitom vědec pouze nesbírá empirická data jako „pilný mravenec“, ale při jejich sběru a analýze používá rozumu (jako „včela“).

Avšak skutečným průkopníkem a praktikem nové metody byl Galileo Galilei (1564–1642). Galilei oživuje myšlenky starověkých řeckých atomistů – konkrétně Demokritovy myšlenky.

„*Starověký atomismus tvrdil, že vesmír se skládá ze dvou částí, z atomů a z prázdna. Prázdná čili prázdny prostor bylo neohraničené co do rozsahu, atomů byl nekonečný počet. Atomy byly hmotou všechny stejné, avšak mohly se od sebe lišit velikostí, tvarem, uspořádáním a polohou,*“ (Farrington, 1950, s. 64).

Atomy představují nejmenší možný hmotný element a nejsou dále dělitelné. Svět se skládá z náhodných shluků atomů. Atomy se spojují a rozpojují náhodně, nesledují žádný účel. Náhodnost spolu s neohraničeností ponechávají Boha mimo „hru“, protože svět se řídí svými vlastními zákony. A poznání těchto přírodních zákonů je podle Galilea Galileiho úkolem nové vědy.

„*Velmi významný je také Demokritův příspěvek k problému smyslového vnímání. Každá vnímatelná věc je podle něho seskupení atomů, které se liší pouze velikostí a tvarem. Vlastnosti, které připisujeme tomuto seskupení atomů – barvy, chutě, zvuky, pachy, hmatatelné vlastnosti – nejsou vlastnostmi těles samotných, nýbrž účinky těles na naše smyslové orgány. Galileo ve své době nemohl učinit nic lepšího, než opakovat tuto skvělou domněnku,*“ (Farrington, 1950, s. 65).

Atomy si podržují svoje vlastnosti (kvality) – velikost, tvar, poloha v prostoru a vzájemně uspořádání. Atomy se od sebe neliší svými kvalitami, ale intenzitou, mírou svých kvalit. Liší se navzájem svými geometrickými vlastnostmi. Například určitý atom je větší než jiný atom apod. Primární

¹³ Dedukovat: logicky vyvozovat.

¹⁴ Abstrakce: odhlédnutí od něčeho. Podrobněji se věnuje abstrakci kapitola 3 Výzkumný proces: etapa příprava výzkumu.

kvality atomů jsou měřitelné a popsatelné matematicky. Sekundární kvality – barvy, chutě, zvuky, pachy, hmatatelné vlastnosti (viz citát výše) – nejsou měřitelné, náležejí člověku pozorujícímu nebo měřícímu tělesa. A většina Aristotelových kvalit má povahu sekundárních kvalit. „Nikdy, zdůrazňuje Galilei, nebudu na vnějších tělesech požadovat nic jiného než velikost, tvar, množství a více či méně rychlý pohyb, abych vysvětlil vznik chuťových, čichových a zvukových vjemů, a domnívám se, že kdybychom odstranili uši, jazyky a nosy, zbyly by tu pouze tvary, čísla a pohyby, avšak nikoli vůně, chuti a zvuky, které nejsou podle mého soudu mimo živou bytost ničím jiným než pouhými jmény,“ (Galilei citován v Gorfunkel, 1987, s. 363).

Svět složený ze shluků atomů je co do kvalit stejnorodý (homogenní). Jednotlivé atomy, jednotlivá tělesa se liší pouze mírou (intenzitou) primárních kvalit. Určité těleso má primární kvality více, jiné těleso má stejné primární kvality méně.

Velmi přesně tento směr uvažování postihl Kepler¹⁵: „Tam,“ píše, „kde Aristotelés spatřuje mezi dvěma věcmi přímou protikladnost bez zprostředkujících článků, tam já, filozoficky zkoumající geometrii, nacházím zprostředkovanou protikladnost, takže tam, kde má Aristotelés jeden termín, jiné, máme termíny dva, ‚více‘ nebo ‚méně‘,“ (Ojzerman et al., 1989, s. 405).

Vesmír, svět se řídí svými vlastními zákony a ne Boží vůlí. Tyto zákony jsou v „knize Přírody“ zapsány jazykem matematiky. „Protože je ale napsána písmeny, která se liší od naší abecedy, nemohou v ni číst všichni: písmeny v takové knize jsou trojúhelníky, čtyřúhelníky, kruhy, koule, kužele, jehlaný a matematické obrazy,“ (Galileo citován v Gorfunkel, 1987, s. 362). Ke „čtení“ v knize Přírody nepostačuje běžné poznání, které tak dobře řeší každodenní životní problémy, ale odborné, vědecké poznání vyzbrojené pozorováním, měřeními a experimentem s přírodními objekty.

Galilei používal tehdy čerstvě vynalezeného dalekohledu k pozorování vesmírných těles. Potvrdil pozorováním Koperníkovu heliocentrickou teorii a současně ji modifikoval a doplnil. Důležité je, že Galilei zaznamenával svá pozorování kvantitativně a data zpracovával matematicky. Pozorování a sběr dat v experimentu měl formu měření. Galilei jako jeden z prvních vědců spojil měření, matematiku a kontrolovaný experiment. Metrické údaje získané pozorováním nebo experimentem matematicky analyzoval a posléze zobecnil do zákona vyjádřeného matematickou formulí. Poznatky vzešlé z pozorování určitého tělesa zobecňuje na všechna tělesa. Tvrdil stejně jako Koperník, že všechna tělesa v přírodě jsou rovnoceňná.

„Všechna tělesa padající volným pádem se pohybují stejnou rychlostí, zjišťuje Galilei. Rozdíl v jejich rychlosti vyplývá nikoli z jejich váhy (hmotnosti), a tedy z aristoteléské kvality, nýbrž z odporu, který jejich pohybu klade dané prostředí,“ (Cetl et al., 1985, s. 281).

Například pěřový polštář o hmotnosti jednoho kilogramu padá ze stejné výšky pomaleji než olověná kulička o hmotnosti 50 gramů. Pěřový polštář musí při pádu překonávat větší odpor vzduchu než lehčí olověná kulička. Přičemž relativní rozdíl v rychlostech jednotlivých těles je měřitelný v časových kvantech.

„V oblasti, která nás nejvíce zajímá, tj. v myšlení, byla středověká spekulativní učenost, vycházející z představy uzavřeného, vnějšími silami ovládaného světa, vystřídána zkoumáním světa bez hranic a ovládaného vlastními imanentními zákony. Poznání tohoto světa se uskutečňovalo na základě metody, která je sama o sobě zárukou pravdy,“ (Cetl et al., 1985, s. 173).

Zprvu byli zastánci nové vědy rozptýlení a museli své myšlenky obhajovat proti organizovaným protivníkům: církvím a univerzitám. „Je dobře známý fakt, že noví filozofové 17. století byli současně přírodovědci, přesněji řečeno vystupovali jako představitelé antischolastického nerozlišeného vědění, protože v první třetině až polovině 17. století ještě nedošlo k jeho rozdělení na vědění filozofické a přírodovědné. V „Republice učenců“, která vznikala od počátku století jako nová forma duchovních styků, bylo rozpracování metod matematické analýzy nebo principů světelného oblouku druhou stranou „pravidel vedení rozumu“ a „očistění intelektu“. Již na konci padesátých let 17. století se však situace mění. Věda začíná vystupovat jako samostatná forma vědění a „Republika učenců“ nahrazují „královské akademie věd“, v nichž hlavními požadavky jsou již požadavky pozitivní vědy,“ (Ojzerman et al., 1989, s. 353).

Na panovníckých dvorech doplňují vědci ještě v polovině 17. století kolorit dvorského života a zábavy spolu s dvorními dámami, pány, hudebníky, malíři, šašky... Ačkoliv vědci tehdy tvořili neodmyslitelnou část panovníkova personálu a museli především sloužit svému pánovi, tak přece jim jejich podřízené postavení skýtalo prostor pro skutečné vědecké bádání.

„Vedle umělců naleznou na dvorech příznivé podmínky i vědci. Pomůže jim obecná víra v astrologii a alchymii, o nichž se věří, že přinesou východisko jak z finančních potíží dvorů, tak ze strážní fyzického života,“ (Cetl et al., 1985, s. 180).

Samozřejmě panovníci bojující o vládu se šlechtou brzy rozpoznali také praktickou užitečnost nové vědy. Aplikace jejich poznatků ve vojenství přináší ohromující a přesvědčivé výsledky: zdokonalení palných zbraní, palebné techniky, výstavba pevnostních systémů... Takže není divu, že státní moc poznala praktický význam vědeckého myšlení a poskytla mu plnou podporu. Úspěšná aplikace vědeckých poznatků na válečném poli skýtala příslib stejně hojných výsledků na polích mírových, především ve státní správě a výrobní technologii. Organizační platformou nové vzdělanosti se stávají královské akademie věd, které vznikají přičiněním a pod patronací panovníků. Církevní vzdělanosti organizované na tehdejších univerzitách, tak vyrůstá nezávislá konkurence. Od poloviny 17. století si získávají přední postavení jednak francouzská královská akademie věd jednak anglická královská akademie věd.

Univerzity v té době ještě zůstávají pod vlivem církví a uchovávají si nepřátelský postoj vůči vědě. Ovšem ne navždy, neboť v 19. století se vědecký styl myšlení prosadil rovněž na evropské a severoamerické univerzitní půdě. Úspěch přírodních věd vytvářel příznivé podmínky pro vznik jednotlivých sociálních věd. Tak již v 17. století spatřila světlo světa různá pojednání o státním uspořádání a 18. století pokračuje v tomto trendu. V té době ještě nebyly v rámci kulturních věd sociální vědy rozlišitelné od věd duchovních, ba co víc, nedalo se mluvit o existenci jednotlivých sociálních věd, tak jak o nich hovoříme v prvním desetiletí 21. století. Teprve poslední čtvrtina 18. století až začátek 20. století byl obdobím zrodu jasně vymezených sociálních věd. Od 70. let 18. století do poloviny 19. století se formuje ekonomie, u jejíhož zrodu stáli Adam Smith a David Ricardo. Sociologie se stává jednou ze sociálních věd v poslední třetině 19. století především zásluhou Augusta Comta a Emila Durkheima. V polovině 20. století se etabloují sociální politika a sociální práce jako akademické vědní disciplíny.

Nahlédli jsme, že vznik a upevnění novověké vědy se odehrávalo současně s revizí filozofických východisek (principů) středověké scholastiky. Tato revize vyústila do nových filozofických principů, na kterých začala na přelomu 17. a 18. století stavět novověká věda. Došlo k vědecké revoluci doprovázené změnou vědeckého paradigmatu. Co je vědecká revoluce? Co je vědecké paradigma? Podívejme se na to!

¹⁵ Johannes Kepler (1571–1630), německý astronom.

2.1 Vědecké revoluce

Pojem „paradigma“¹⁶ uvedl do zkoumání vědy Thomas Kuhn (1922–1994). Kuhn se zajímal zejména o společenské podmínky, v nichž věda a vědci působí. Vědu ovlivňují nejen vnitřní faktory – výzkum a budování teorie –, ale také faktory vnější – společenské a politické ovzduší, v němž vědci působí a vztahy mezi samotnými vědci. Kuhn zkoumá vědu jako kulturní instituci (co je instituce, viz minulé téma). Speciální věda, například sociologie, se podle Kuhna začíná formovat z každodenní zkušenosti a mýtů v předparadigmatickém období. V tomto období spolu soupeří různé školy a výsledkem tohoto soupeření je vznik vědecké disciplíny a jejího paradigmatu.

„Obecně lze paradigma charakterizovat jako ‚způsob vidění světa‘ vědcem, jako celek poznatků a s nimi spjatých vědeckých postupů, které si vědec osvojil a které uplatňuje ve své vědecké praxi. Současně je to soubor historicky vzniklých způsobů rozvíjení vědy v určitém období,“ (Fajkus, 1997, s. 68).

Určité paradigma, píše Kuhn (1970) získává svůj status, protože je úspěšnější než ostatní paradigmatu v řešení několika problémů, jenž skupina vědců považuje za naléhavé. Po ustavení „vítězného“ paradigmatu začínají vědci bádát podle paradigmatem stanovených postupů. Toto bádání, normální věda sestává z upřesňování a uskutečňování částečných, mlhavých předpovědí paradigmatu. Tím se samo paradigma upevňuje a vyjadřuje navenek. Většinu výzkumné činnosti vědců v normální vědě představuje „oprašování“ základů paradigmatu.

„[N]ormální věda‘ je výzkum pevně založený na jednom nebo více vědeckých poznatcích dosažených v minulosti, poznatcích, které konkrétní vědecká komunita na čas uznává jako poskytovatele východiska pro její další činnost,“ (Kuhn, 1970, s. 10).

Bádání v období normální vědy rozšiřuje a prohlubuje fakta a současně kumuluje vědomosti v rámci paradigmatu. Nová fakta a nové teorie se ocitají zcela mimo hlavní zájem. Přesto, jako nezamýšlený důsledek bádání v rámci normální vědy, se čas od času objevují nová fakta a jsou vynalezeny nové teorie. Nová fakta, nové teorie a vystupují v paradigmatu jako anomálie. Málo početné anomálie vědci praktikující normální vědu ignorují, zamlčují, banalizují nebo přizpůsobují tak, aby se daly bezrozporně začlenit do normální vědy. Osud nových myšlenek – anomálií – sdílejí také jejich hlasatelé.

„Pracovat mimo rámec paradigmatu může být v normální vědě velice riskantní. V minulosti mnohý narušitel paradigmatu zemřel na hranici. V naší osvícenější době je pravděpodobnost, že takový narušitel bude publikovat ve vědeckých časopisech nebo že jeho habilitační práce bude přijata, nulová,“ (Disman, 1993, s. 13).

Pokud se anomálie množí a navíc jsou tak závažné, že narušují základní teoretická tvrzení paradigmatu, pak už je vědci neignorují a začínají prozkoumávat oblast anomálie. To vede k přizpůsobování stávajícího paradigmatu do té míry, že anomálie jsou již očekávány, nejsou nadále nemilým překvapením. Vědci si tyto anomálie uvědomují a z tohoto uvědomění vyrůstají nové teorie. Současné paradigma se ocitá v krizi. Jak reagují vědci na vážné a dlouhotrvající anomálie?

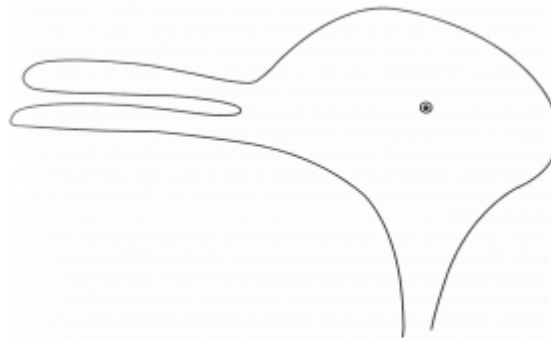
Kuhn k tomu poznamenává: „[J]akmile dosáhla statutu paradigmatu, je vědecká teorie prohlášena za neplatnou, jenom když je alternativní kandidátka schopna převzít její místo,“ (1970, s. 77). A o něco dále píše, že „Rozhodnutí odmítnout jedno paradigma je vždy simultánní k rozhodnutí přijmout jiné a úsudek vedoucí k tomuto rozhodnutí zahrnuje

srovnání obou paradigmat s přírodou [S přírodou ve smyslu předmětu zkoumání přírodních věd. V případě sociálních věd to je srovnání se sociální skutečností. Poznámka MŽ.] a navzájem mezi sebou,“ (1970, s. 77).

Takže, odmítnout jedno paradigma bez současného nahrazení jiným paradigmatem je nevyhnutelným odmítnutím vědy jako takové. Bádát ve stínu vážných a protikladných anomálií není důvodem k zoufalství. „Podobně jako umělci, tvořiví vědci musí být příležitostně schopni žít ve světě vytrženém z kloubů – někde jsem popsal tuto nutnost jako ‚nezbytné napětí‘,“ (Kuhn, 1970, s. 79). Kuhn se domnívá, že neexistuje výzkum bez protikladných případů. Paradigma nevysvětluje všechna fakta beze zbytku. Normální věda chápe protikladné případy jako doposud nevyřešenou skládačku (puzzle). Tyto případy nepasují do mozaiky definované paradigmatem. Tato neřešitelná skládačka může být zdrojem krize paradigmatu, jestliže není v jeho rámci rozluštitelná a stává se anomálií.

„Přechod od paradigmatu v krizi k novému paradigmatu, ze kterého se může vynořit nová tradice normální vědy, je vzdálena od kumulativního procesu dosaženého rozčleněním nebo rozšířením starého paradigmatu. Spíše to je rekonstrukce pole na nových základech, rekonstrukce měnící některé jeho nezákladnější teoretické generalizace a stejně tak mnoho jeho paradigmatických metod a aplikací,“ (Kuhn, 1970, s. 84).

V přechodné fázi od starého k novému paradigmatu se objevuje nová oblast vědeckých problémů, která se zcela nepřekrývá se starou oblastí problémů. Také se mění způsoby (metody) řešení problémů. Na konci přechodného období stojí nové výzkumné pole s novými cíli a metodami. Přechod od jednoho paradigmatu k jinému paradigmatu představuje vlastní vědeckou revoluci. Paradigmata nejsou slučitelná, neboť každé reprezentuje jiný pohled na svět. Kuhn s odkazem na lidskou schopnost vnímat tvary přízračně dodává: „To co bylo kachnami pro vědecký svět před revolucí, je pro něj po revoluci králíky,“ (1970, s. 111; viz Obrázek 2.1).

Obrázek 2.1 Kachna, nebo králík?

Nové paradigma, nová normální věda poskytuje vědci cíle zkoumání, jim odpovídající nástroje a odpovídající pojmy k jejich interpretaci. Vědec, který přešel od Aristotelovy a Ptolemaiovy teorie ke Koperníkově teorii již nevidí Měsíc jako planetu, ale jako oběžnici (satelit). Po nástupu nového heliocentrického paradigmatu, a z něj plynoucí normální vědy, by tento vědec mohl podle Kuhna říci: „Kdysi jsem považoval Měsíc za (nebo viděl Měsíc jako) planetu, ale mylil jsem se,“ (1970, s. 115).

3 Sociálně-vědní paradigmata

Aplikaci Kuhnových vědeckých paradigmat na sociální vědy a přehlednou charakteristiku těchto paradigmat v sociálních vědách podávají ve svém článku Egon Guba a Yvonne Lincoln (1998). Paradigmata jsou podle nich základní věro-

¹⁶ Paradigma: starořecky příklad, vzor, model.

učné systémy založené na *ontologických, epistemologických a metodologických* předpokladech.¹⁷

Paradigma může být nazíráno jako soubor základních věr, či metafyzika (filosofie), která se zabývá základními nebo prvními principy (axiomaty). Reprezentuje světový názor, který pro svého zastávce definuje podstatu „světa“, místo jednotlivce v něm, a rozsah možných vztahů mezi tímto světem a jeho částmi, tak jak to, například, činí kosmologie a teologie. Víry jsou základní v tom smyslu, že musí být akceptovány bezpodmínečně – není jiné cesty k ustavení nejzastší, základní pravdivosti. *Paradigmata jsou lidskými konstrukcemi*. Ani jedna z konstrukcí není jako lidský výtvor bezchybná. Její navrhovatelé a zastánci v jedné osobě musí spoléhat spíše na přesvědčivost a užitečnost než na logický důkaz při argumentaci své pozice.

Paradigma informuje badatele o tom, co spadá a co nespadá do jejich zkoumání. Základní víry, které definují výzkumná paradigma, mohou být shrnuty do odpovědí, které dávají zastánci určitého paradigmatu na tři základní otázky, přičemž tyto otázky jsou logicky seřazeny, takže odpověď na otázku je implikována odpovědí na předcházející otázku.

Ontologická otázka: „Jaká je podoba a podstata reality a tudíž, co v ní může být poznáno?“

Epistemologická otázka: „Jaká je podstata vztahu mezi tím, kdo poznává a tím, co/kdo je poznáváno/poznáván?“ (Ne každý vztah je přípustný, a který to je, to závisí na odpovědi na předchozí ontologickou otázku.)

Metodologická otázka: „Jak se má ten, kdo poznává, pustit do poznávání?“

Pokusme se nyní posoudit sociální vědy optikou „vědeckých revolucí“ Thomase Kuhna. Ve většině sociálních věd, sociální politiku a sociální práci nevyjímaje, najdeme několik paradigmat. To by nasvědčovalo domněnce, že se sociální vědy ještě nacházejí v předparadigmatickém období. Bližším zkoumáním však zjistíme, že tato paradigma vedle sebe dlouhodobě existují. Ba co více až na sporadické pŕtky paradigma mezi sebou nebojují. Jsou tedy sociální vědy vůbec vědami, když se nevyznačují výsadním postavením jednoho paradigmatu? Obvyklá odpověď zní: ano sociální vědy jsou opravdu vědami, přestože v nich dlouhodobě koexistuje několik paradigmat. Multiparadigmaticnost doprovází sociální vědy už od jejich počátků a souvisí s jejich ustavením a odlišením od ostatních speciálních reálných věd.

Skutečnost, že se sociální vědy ustavovaly v době, kdy již byly přírodní vědy zformované a měly za sebou několik století zkoumání a výstavby svých teorií, poznamenala názory na charakter sociálních věd. Reakce na vzor vědeckého stylu myšlení ztělesněný přírodními vědami byla dvojího druhu: (1) převzetí a přizpůsobení tohoto vzoru do praxe sociálních věd – *pozitivistické paradigma*; (2) časově následující reakce na pozitivistické paradigma v sociálních vědách, která vyústila do vytvoření svébytné alternativy přírodovědného výzkumu – *konstruktivistické paradigma*. Pozitivistické paradigma je historicky starší – počátky v polovině 19. století, plné ustavení v poslední čtvrtině 19. století – než interpretativní paradigma, jehož počátky sahají do přelomu 19. a 20. století a jeho konsolidace „v plné síle“ spadá do 60. a 70. let 20. století. To samozřejmě neznamená, že před pozitivismem, tedy před polovinou 19. století sociální vědci nebadali. Nedá se však až na řídké výjimky hovořit o empirickém výzkumu, ať už v pozitivní formě, nebo v interpretativní formě. Sociální vědci často jen zobecňují běžnou zkušenost, odvolávají se nesystematicky na svědectví historických pramenů nebo státní správní statistiky. Jejich styl práce nelze mnohdy rozeznat od stylu práce filozofů a historiků.

3.1 Pozitivistické paradigma

Pojem pozitivní věda se nerozlučně pojí se zrodem sociologie. Byl to Francouz Auguste Comte (1798–1857), zakladatel sociologie, který ji už od počátku budoval jako pozitivní vědu. Co se za slovem pozitivní skrývá nám ukazuje Jiří Cetl, který píše, že Comte „[...] charakterizuje ‚pozitivního ducha‘ tím, že rozehrává škálu různých možných významů adjektiva ‚pozitivní‘. Comte tu toto adjektivum překládá postupně jako ‚skutečné‘, ‚užitečné‘, ‚jisté‘, ‚přesné‘ a konečně jako ‚kladné‘, a tedy výslovně jako protiklad ‚chimického‘, ‚neuzitečného‘, ‚nerozhodnutelného‘, ‚kolísavého‘ a ‚negativního‘. Z tohoto výkladu má vyplynout, že se duch, v tomto mnohostranném smyslu ‚pozitivní‘, orientuje na skutečnost lidskému rozumu dostupnou, a nikoli na výmysly nebo na nerozřešitelná tajemství, usiluje o jisté, přesné, všeobecně platné a lidstvu užitečné poznání, jež odstraňuje samoučelnost vědění, pochybnost a anarchii různých mínění, a proto se také může stát kladnou organizující silou, která je opakem a vyvrácením rušivé kritičnosti a negativity,“ (Cetl, 1981, s. 16).

3.1.1 Pojetí sociální reality

Vnější svět je člověku dán jako mimolidská, objektivní, přirozená skutečnost zbavená jakéhokoli nadpřirozeného pozadí, ale determinována zákonitým řádem. Comte hlásá, že základním známkou pozitivní vědy je pohlížet na všechny jevy jako na podrobené přirozeným, nezměnitelným zákonům. Tyto zákony působí s železnou nutností, jenž je zcela nezávislá na vůli lidí.

„Tento objektivismus železného zákona pak ještě více podtrhuje vnější, mimolidskou objektivitu fakticity skutečnosti, naproste popření možnosti aktivního zásahu člověka do reality, a znamená ovšem i totální vyloučení člověka jako aktivity a subjektivity ze skutečnosti (i ze skutečnosti společensko-historické). Toto předmětné či zpředmětněné pojetí skutečnosti je zjevně přejato z pojmu ‚světa‘ novodobé přírodní vědy, v níž např. do ‚světa‘ fyziky nebo biologie nikdy nevstupují, nejsou zahrnuti sami fyzikové a biologové,“ (Cetl, 1981, s. 20).

V podobném duchu formuluje Comte cíl pozitivního bádání a ukazuje jej na Newtonově gravitačním zákonu. Isaac Newton redukoval rozmanité fakty na fakt jediný všeobecný – jev přitažlivosti. „Co se týče toho, co jsou samy o sobě tato přitažlivost a tíže, co jsou jejich příčiny, to jsou otázky, na něž my pohlížíme jako na nerozluštitelné a nespádající do oboru filozofie pozitivní, a jež právem přenecháváme imaginaci teologů a ostrovtipu metafyziků,“ (Comte citován v Cetl, 1981, s. 24).

Pozitivní věda se neptá proč, tedy proč to či ono existuje, neptá se na podstatu, první a poslední (zásvětní, božské) příčiny jevů, neptá se na účel faktu, ale ptá se jak jevy nastaly, jak vznikly, jak na sebe dva jevy působí.

Až Comtův následovník Émile Durkheim (1858–1917) ustavil pozitivismus jako skutečně výzkumný přístup. Giddens (1979) píše, že společnost je podle Durkheima součástí přírody a sociální věda musí být založena na těch samých logických základech jako přírodní věda. Historii počátků sociologie vnímá Durkheim jako osvobozování od abstraktní sociální filozofie. Ačkoliv Auguste Comte se svým chápáním sociologie vykročil správným směrem, přesto zůstal do značné míry filozofem. Durkheim spatřuje v Comtových nejasných obecninách překážku v ustavení sociologie jako vědy spočívající na řádných základech. Sociální věda musí být stejně jako přírodní věda obezřetná vzhledem ke svému předmětu zkoumání. Sociální realitu, míří Durkheim výtku na myslitele typu Augusta Comta, nemůže uchopit ten, kdo se odmítá ponořit do podrobného empirického zkoumání společenského života a pouze o něm „filozofuje“.

¹⁷ Ontologie: nauka o bytí, o realitě. Epistemologie: nauka o poznávání.

Společenský život – sociální realita – se skládá ze sociálních faktů. Sociální fakty nejsou formovatelné vůlí určitého člověka. Společnost složená ze sociálních faktů má objektivní existenci nezávislou na lidech. Navíc sociální fakta uvalují na jedince řadu omezení.

„Sociální fakt je jakýkoli způsob jednání, ať už ustálený nebo neustálený, schopný uplatňovat na jedince vnější omezení; nebo:

který je obecný pro celou danou společnost, přitom má svou vlastní existenci, nezávislou na jeho jednotlivých projevech,“ (Durkheim, 1982, s. 59).

Takže vlastnosti společnosti nejsou odvoditelné z vlastností osobnosti jednotlivců. Charakter společnosti není prostým souhrnem rysů osobností jejích členů. Ba, naopak, chování jednotlivců lze vysvětlit vlivem společnosti (sociálních faktů). Zde se ukazuje Durkheimova snaha od odlišení předmětného zájmu sociologie od předmětného zájmu psychologie. Ačkoliv tento přístup v sociologii převládá, tak není jediným. Například německý sociolog Max Weber vychází ve svých úvahách o společnosti ze sociálního jednání jednotlivců, kteří společnost tvoří. První přístup se nazývá metodologický kolektivismus a druhý přístup metodologický individualismus.

„Metodologický individualismus (atomismus) postuluje, že – bez ohledu na naše ontologická přesvědčení [například, zda sociální entity, stát nebo církev, skutečně samostatně existují, nebo zda to jsou jen myšlenkové výtvořky lidí] – je ve vědecké praxi třeba vycházet od jednotlivců a jejich preferencí. Širší sociální entity vznikají jako nezamýšlený důsledek individuálních jednání. Proto je výhodné a účelné při budování ekonomické či sociálně-vědní teorie vyjít právě od individuí a jejich motivací.

[...]

Metodologický kolektivismus (holismus) vychází z názoru, že ve společenských vědách musíme – bez ohledu na naše ontologická přesvědčení – vycházet primárně od širších sociálních celků a entit. Pokud je naším cílem vysvětlit např. předvolební preference obyvatel, je účelné vyjít od příslušnosti určitých jedinců ke kolektivům, jichž jsou členy (sociální skupiny, profese, náboženská vyznání apod.),“ (Loužek, 1999, s. 193).

Metodologický individualismus převládá spíše v ekonomii a psychologii. Sociální politika a sociální práce obsahují směs obou přístupů, což pramení z jejich interdisciplinárního charakteru, přesahů do sociologie, psychologie a ekonomie.

Vraťme se k Durkheimovi a sociálním faktům. Se sociálními fakty musí sociální vědec nakládat jako kdyby to byly věci. *„První a nezákladnější pravidlo je považovat sociální fakty za věci,“* (Durkheim, 1982, s. 60). Což neznamená, píše Durkheim, nic jiného než *„[...] je považovat za data, a to ustavuje výchozí bod vědy,“* (1982, s. 69). Sociální fakt pak vystupuje jako analogie fyzikálních objektů a mohou být na něj aplikovány metody a techniky fyzikálního výzkumu, zejména pozorování, experiment a měření. Nejen společnost lze zkoumat jako systém „věcí“ (sociálních faktů), ale také osobnost jednotlivého člověka lze nahlížet jako soubor faktů či jevů.

Jeden z hlavních psychologických teoretických směrů – behaviorismus – vypracoval pozitivistický přístup k výzkumu lidské osobnosti. Behaviorismus vyhlásil předmětným zájmem psychologie chování. Pak *„[...] osobnost je systém zvyků, tj. tendencí chovat se v určitých situacích určitým způsobem, a jako taková je tedy produktem učení, v jehož termínech může být vysvětlováno její fungování,“* (Nakonečný, 1995, s. 228). Lidské chování závisí na náhodných podnětech působících na organismus. Podnět (stimul) působí na organismus a výsledkem je reakce: S → O → R. Podnět a reakce jsou pozorovány – měřeny – jako proměnné veličiny. Kauzální závislost mezi podnětem a reakcí je zprostředko-

vána souborem intervenujících proměnných, které tvoří organismus či s jistou licencí osobnost. Takže, chování je podobně jako sociální fakt nahlíženo jako pozorovatelná a tudíž měřitelná „věc“.

3.1.2 Vztah mezi poznávajícím a poznávaným

Durkheim dále rozvádí výše zmíněný Comtův požadavek na objektivitu vědeckého zkoumání sociální skutečnosti. Vědec *„[...] musí systematicky odkládat všechny předsudky“* (Durkheim, 1982, s. 72), aby výzkum a poznatky z něj vzešlé byly objektivní, tedy zbavené subjektivních příměsí. Jde zejména o hodnocení sociálního světa na základě předsudků a pověr, které zkreslují poznání sociálních faktů a o nepřesné vyjadřování a významy přirozeného (běžného) jazyka používaného lidmi v každodenním životě.

„Tak si sociolog, buď když se rozhoduje o předmětu svého výzkumu, nebo v průběhu svých zkoumání, musí rozhodně odeprít užití pojmů utvořených vně vědy a pro potřeby zcela nevědecké. Musí se osvobodit od nesprávných představ, které drží v zajetí mysl běžné osoby, setřást, jednou provždy, jho těch empirických kategorií, které dlouhý zvyk činí tyranskými,“ (Durkheim, 1982, s. 72–73).

Sociálně-vědní pozitivismus přebírá od zakladatelů novověké vědy, přesněji novověké přírodovědy, nedůvěru ve slova, subjektivně zabarvené slovní spekulace. Stejně jako v novověké přírodovědě mají slovní spekulace o sociálním světě nahradit logické metody racionálního uvažování, a to zejména matematický způsob uvažování, a empirické zkoumání sociální reality. Shrnutí: objektivita vědeckého poznání se opírá o použití správné metody (viz výše formování novověké vědy). Tato vědecká metoda spočívá ve zkoumání věcí – sociálních faktů – tak, jak se nacházejí v sociální realitě. Toho lze dosáhnout pozorováním a experimentem. Přičemž objektivní pozorování zabráňuje ovlivňování pozorované věci – objektu – pozorujícím vědcem – subjektem. Jedině tak lze pozorovat objekt tak, jak se nachází sám o sobě v sociální realitě.

Jestliže subjekt ovlivňuje chování nebo vlastnosti pozorovaného objektu, pak nelze jednoznačně v napozorovaných datech odlišit původní chování nebo původní vlastnosti pozorovaného objektu od vlivů vyvolaných subjektem. Experiment požadavek neovlivňování zkoumaného objektu zkoumajícím subjektem na první pohled porušuje. Subjekt (výzkumník) záměrně zasahuje do sociální reality a vyvolává záměrně určité chování objektu, mění vlastnosti objektu... Tyto experimentálně vyvolané jevy pozoruje. Objektivita je v případě experimentu dosahováno patričním uspořádáním podmínek, v nichž se experiment odehrává. Jde zejména o kontrolu činitelů (jiných sociálních faktů), které by mohly zasahovat do chování objektu nebo jeho vlastností (viz kapitulu Kvantitativní výzkum, kde je podrobněji popsán experiment).¹⁸

3.1.3 Jak poznávat sociální realitu

Jak už bylo uvedeno v předchozím oddílu, hlavní metodou empirického výzkumu je pozorování a experiment. Je to především pozorování, poněvadž to je přítomno také v experimentu. K experimentu se vědec uchyluje v případech, kdy nemůže nebo kdy není praktické pozorovat sociální fakty v přirozených sociálních podmínkách. Také v sociálních vědách by mělo mít pozorování pokud možno podobu měření. Takové pozorování pak dává kvantitativní data, která

¹⁸ Požadavek dokonalého oddělení poznávajícího subjektu od poznávaného objektu byl v 20. století na základě zkušeností z výzkumů shledán naivním a neuskutečnitelným. Přesto požadavek objektivnosti empirického šetření zůstává: i když výzkumník je součástí zkoumané sociální reality a ovlivňuje zkoumáním chování a vlastnosti zkoumaného objektu, tak musí být empirický výzkum uspořádán tak, aby toto ovlivňování bylo co nejmenší, a konečně, výzkumník by měl svůj vliv na poznávaný objekt uvědomovat.

jsou snadno analyzovatelná procedurami matematické statistiky.

Protože sociální vědec pozitivista hledá a vidí v sociální realitě sociální fakty, se kterými nakládá jako s věcmi, jeho postup se příliš neliší od fyzika, který také hledá a vidí v přírodní realitě věci – atomy, molekuly, tělesa... Výše, v minulém oddíle jsme viděli, že laické výpovědi a definice zkoumaných věcí nejsou, ani v novověké přírodovědě, ani v pozitivní sociální vědě, považovány vědci za kompetentní. „Zdravý rozum“ a „lidová moudrost“ obyčejných lidí nevyužívají již výše popsané vědecké metody zkoumání reality a jsou vystaveny vlivům zkrslujícím poznatky. Lidová moudrost obsahuje zkrslené, subjektivní, neověřené, pověřivé a spekulativní vědomosti o realitě. Navíc v případě sociálního faktu si obyčejní lidé mnohdy nejsou vědomi jeho existence, protože jsou mnohdy nevědomě vystaveni jeho působení.

Shrnuto: laické vědomosti a výpovědi o sociální realitě nemohou být východiskem empirického výzkumu, tím je výsledek užití metod logického uvažování experty (vědci), tedy expertní vědomosti a výpovědi o sociální realitě, zkrátka vědecká teorie. Tudiž výzkumník vychází v sociálně-vědním výzkumu ze sociální teorie, která vymezuje sociální fakty a jejich vlastnosti (kvality), vztahy mezi sociálními fakty... Jinými slovy *teorie říká co je v sociální realitě*, jak to spolu souvisí, případně jakou to má funkci. Tato domnělá, teoretická tvrzení o sociální realitě se nazývají hypotézy. Zda to o čem vypovídají hypotézy v sociální realitě existuje lze zjistit pouze šetřením přímo v sociální realitě „na samotných věcech“. Analýza výsledků empirického šetření pak ukáže pravdivost nebo nepravdivost hypotéz. Jestliže je hypotéza potvrzena, pak je potvrzena prozatím, až do dalšího testování empirickými daty, a stává se součástí teorie. Jestliže je hypotéza vyvrácena, pak musí být s ní související část teorie znovu důkladně promyšlena, přepracována, a teprve poté z revidované teorie odvozeny nové hypotézy, které jsou následně testovány empirickými daty.

3.2 Konstruktivistické paradigma

3.2.1 Pojetí sociální reality

„Existuje základní rozdíl ve struktuře myšlenkových objektů nebo mentálních konstruktů utvořených sociálními vědci a těmi, které jsou utvořeny přírodními vědci. Je na přírodovědci, a pouze na něm samotném, aby definoval v souladu s procedurálními pravidly své vědy, své pozorovací pole a určil fakty, data a události v něm, které jsou relevantní pro jeho problém nebo naskytuvší se vědecký účel. Ani tyto fakty a události nejsou předem vybrány, ani pozorovací pole není předem interpretováno. Svět přírody, tak jak je prozkoumáván přírodovědcem, nic ‚neznamená‘ pro molekuly, atomy a elektrony. Ale pozorovací pole sociálního vědce – sociální realita – má specifický význam a relevantní¹⁹ strukturu pro lidské bytosti v něm žijící, jednající a myslící. Řadami běžných konstruktů předem vybrali a interpretovali tento svět, který zkoušejí jako realitu svých každodenních životů. Jdou to tyto jejich myšlenkové objekty, které určují jejich chování tím, že jej motivují,“ (Schütz, 2004, s. 215).

Z čeho tedy sestává sociální skutečnost? Co jsou ony „významy“, které jej naplňují a strukturují? Podle Maxe Webera to je význam nesoucí, racionální, sociální jednání, jednání, jemuž aktér dává význam směřovaný na ostatní lidi, zamýšleje dosáhnout ve světě praktické účely.

„[S]vět, které existují pro lidské bytosti a pro jejich skupiny, jsou složeny z objektů a tyto objekty jsou produktem symbolické interakce. Objektem je cokoli, co může být určeno, cokoli, na co je ukazováno nebo odkazováno – mrak, kniha,

legislativa, bankéř, náboženská doktrína, duch a tak dále. [...] Podstata objektu – jakéhokoli a každého – sestává z významu, který má pro osobu, pro niž je objektem. Tento význam nastavuje způsob jakým vidí objekt, způsob jakým je připravena vzhledem k němu jednat a způsob jakým je připravena o něm mluvit,“ (Blumer, 1969, s. 10–11).

Lidé se vzájemně setkávají při různých příležitostech a současně na základě těchto setkání, a při těchto setkáních, jednají – vstupují do interakce. Přičemž ne každá interakce je symbolická. „K nesympolické interakci dochází, když člověk odpovídá přímo na jednání druhého člověka bez interpretace tohoto jednání; symbolická interakce zahrnuje interpretaci jednání,“ (Blumer, 1969, s. 8). Pro dokreslení: typickou nesympolickou interakcí jsou gesta.

Podstatným rysem symbolické interakce je interpretace neboli výklad významu jednání a významu objektů. Neustálou interpretací významů a „přebíráním“ objektů každodenního světa se sociální skutečnost vytváří a obnovuje.

„Podle toho by neměla být interpretace nazírána jako pouhá automatická aplikace zavedených významů, ale jako formativní proces, ve kterém jsou významy používány a revidovány jako nástroje pro vedení a formování jednání,“ (Blumer, 1969, s. 5).

Strukturu sociální reality tvoří zásoba vědění sdílená všemi aktéry. Je to zásoba vyzkoušených „receptů“ pro jednání člověka v typických životních situacích. Ačkoliv jednotliví aktéři mohou mít svoje soukromé „zásoby vědění“ vzniklé hromaděním zkušeností za jejich života, přesto většina zásoby vědění je společná, neboť lidé nežijí mezi ostatními lidmi, ale s ostatními lidmi, vstupují do interakcí. Sdílená zásoba vědění, společné „recepty“ jsou obsaženy v jazyce, který umožňuje komunikaci mezi lidmi.

3.2.2 Vztah mezi poznávajícím a poznávaným

Poněvadž předmětem zkoumání sociálního vědce je svět každodennosti – životní svět –, který již strukturovali a významy naplnili obyčejní lidé – aktéři – v něm žijící, pak vědci nestačí tento životní svět zkoumat z dálky jaksi mimo něj.

„Několik jednoduchých, přesto vysoce důležitých poznámek je třeba učinit s ohledem na studium tohoto světa [životního světa; poznámka MŽ]. První je, že téměř z definice nemá akademický výzkumník znalost z první ruky o sféře společenského života, kterou zamýšlí studovat. Je zřídka participantem v této sféře a obvykle není v těsném styku s jednáním a zkušenostmi lidí, které tato sféra zahrnuje,“ (Blumer, 1969, s. 35).

Pokud by tak vědec postupoval, pak by přikládal životnímu světu vlastní významy nebo významy převzaté ze sociální teorie podobně jako přírodovědec přikládá své významy objektům přírodního světa. Chce-li vědec poznat původní životní svět obyčejných lidí, pak musí do něj vstoupit a účastnit se jednání aktérů, pozorovat interakce mezi lidmi a dotazovat se lidí na jejich zásobu vědění.

„Uvažujme stručně jednotlivé postoje teoretického sociálního vědce k sociálnímu světu, oproti jednotlivým postojům aktéra na sociální scéně. Teoretický vědec – jako vědec, ne jako lidská bytost (kterou je také) – je zapojen v pozorovací situaci, která je pro něj ne praktickým, ale poznávacím zájmem,“ (Schütz, 2004, s. 216). Vědec, badatel, je součástí životního světa a vstupuje v něm do interakcí s aktéry (ostatními lidmi) veden na rozdíl od nich poznávacím zájmem. Zatímco lidé v životním světě žijí sledující praktické zájmy (například stavba rodinného domu nebo nákup potravin), pro vědce se stává životní svět s jeho aktéry předmětem zkoumání. Protože předmět zkoumání sociálního vědce – společná zásoba vědění aktérů životního světa – je obsažen v jazyce, který aktéři používají, musí vědec při zkoumání vstoupit do interakce s aktéry. Z toho plyne, že poznatky (data) o sociální realitě vznikají v interakci mezi aktéry a vědcem, jinak řeče-

¹⁹ Od „relevance“. Relevantní znamená důležitý.

no, jsou sociálně konstruovány interakcí mezi výzkumníkem a obyčejnými lidmi.

3.2.3 Jak poznávat sociální realitu

„Tudíž průzkum obecných východisek, podle nichž člověk v každodenním životě organizuje své zkušenosti a zvláště ty se sociálním světem, je prvním úkolem metodologie sociálních věd... Nejzávažnější otázkou, na kterou musí metodologie sociálních věd odpovědět je: Jak je možné tvořit objektivní pojmy a objektivně verifikovatelnou teorii subjektivních významových struktur? Odpověď nabízí základní vhled, že pojmy utvořené sociálním vědcem jsou konstrukty konstruktů utvořených v běžném myšlení aktéry na sociální scéně. Vědecké konstrukty utvořené na druhé úrovni v souladu s procedurálními pravidly platnými pro všechny empirické vědy, jsou objektivními ideálně-typickými konstrukty a jako takové jsou odlišného druhu než ty vyvinuté na první úrovni běžného myšlení, které musí nahradit. Jsou teoretickými systémy zahrnujícími obecné hypotézy,“ (Schütz, 2004, s. 215).

Tvorba konstruktů druhé úrovně vědcem předpokládá, že konstruktům první úrovně porozumí a interpretuje je v souladu s metodami své vědy. Tudíž metoda interpretativního porozumění začíná u konstruktů (objektů) myšlení běžného aktéra a končí konstruktem (objektem) vědcova myšlení: ideálním typem.

„Tudíž sociální vědy mohou porozumět člověku v jeho každodenním sociálním životě ne jako žijící jednotlivé osobě s jedinečným vědomím, ale pouze jako osobnímu ideálnímu typu bez trvání nebo spontánnosti. Mohou mu porozumět pouze jako existujícímu v rámci neosobního a anonymního objektivního času, který nikdo nikdy nezažil, nebo nemůže nikdy zažít,“ (Schütz, 1972, s. 241).

Jak plyne z výše uvedeného citátu, není ideální typ či konstrukt druhé úrovně jednoduchou kopií konstruktů první úrovně. V interpretativním porozumění dochází ke tvůrčí rekonstrukci konstruktů první úrovně. Ukažme si to na příkladu vypůjčeném z Anzebacherovy učebnice (1990, s. 52):

„Vyděme z příkladu: *Herbert von Karajan diriguje Beethovenovu Devátou. Je tedy interpretem tohoto uměleckého díla. Co to znamená? Reprodukuje Karajan pouze to, co Beethoven vytvořil? Jde jen o to, aby zopakoval, co chtěl Beethoven vyjádřit? Nebo je naopak smyslem takové interpretace, aby interpret sám byl tvůrčí a vnesl do interpretace své vlastní představy? Sotva kdo bude pochybovat, že platí to druhé.*“

Interpretace se vždy uskutečňuje v rámci určité tradice, interpret vždy přistupuje ke svému předmětu s jistým předběžným porozuměním – předporozuměním – nebo předpojatostí. Předpojatosti jsou podmínkami naší zkušenosti, jejichž prostřednictvím to, s čím se setkáváme, nám něco říká. Jak už bylo výše uvedeno, předporozumění je podmíněno tradicí. Jednak plynutím interpretova života, jeho biografii, jednak historií společnosti, ve které interpret žil. Předporozumění sociálního vědce však podmiňují nejen jeho zkušenosti jako obyčejného člověka a historie společnosti, v níž jako obyčejný člověk žije, ale také jeho profesionální biografie a historie jeho sociální vědy (viz například Schützem výše zmíněná „procedurální pravidla jeho vědy“), v níž pracuje.

4 Výzkumný proces: etapa příprava výzkumu

4.1 Vymezení výzkumného procesu

Zkoumání předmětu, části reality, představuje jednu z činností, které konstituují určitou vědu či vědní disciplínu. V sociální politice a v sociální práci badatelé zkoumají jednak sociální problémy a obtížné životní situace jednak intervence do sociálních problémů a intervence do obtížných životních situací. Zkoumání předmětu určité vědy je vlastně poznáváním určité části reality. Protože to je poznávání systematické, tak v něm můžeme najít etapy společné všem konkrétním výzkumům. Systematičnost vědeckého poznání se promítá do řazení výzkumných etap, které se navzájem podmiňují. Vědecké poznání se pohybuje od jedné etapy k následující etapě. Tuto dynamickou posloupnost poznávacích fází nazvěme *výzkumný proces*.

Výzkumný proces předpokládá vědecké paradigma dané vědy (viz téma 2 Sociálně-vědní paradigmaty), které vymezuje předmět poznání a metody jeho zkoumání – praxi normální vědy. V sociálních vědách jsme našli dvě „souběžná“ paradigmaty: pozitivistické a konstruktivistické. Přes rozdíly mají obě paradigmaty společný důraz na přímé poznávání sociální reality, zdůrazňují empirický charakter výzkumu (viz rozdíl mezi empirickým a neempirickým poznáním v kapitole 1 Poznání a věda).

Výzkumný proces začíná určením části sociální reality, jež bude zkoumána. Nazvěme tuto část *výzkumné téma*. Přitom výzkumné téma představuje zlomek sociální reality, kterou ohraničuje předmět zkoumání dané vědy. Lze si to představit tak, že předmět zkoumání je jednou částí z celku sociální reality a výzkumné téma je jednou částí z celku předmětu zkoumání. Výzkumné téma (v následujícím textu také zkráceně jen „téma“) zaměřuje úže výzkumný proces a současně stanovuje výzkumnému procesu meze.

Samotný výzkumný proces se pak skládá z následujících etap:

- I příprava výzkumu,
- II empirický výzkum,
- III zpracování a analýza dat,
- IV závěry a výzkumná zpráva.

V této kapitole se věnuji první z převážně teoreticko-logických etap výzkumného procesu – etapě příprava výzkumu. Nástin etapy závěry a výzkumná zpráva obsahuje kapitola *Výzkumný proces: etapa závěry a výzkumná zpráva*. Obsah zbylých dvou empirických etap – etapa empirický výzkum a etapa zpracování a analýza dat – je rozprostřen v kapitolách *Metody a techniky výběru*, *Metody a techniky sběru dat*, *Zpracování dat*, *Kvantitativní výzkumná strategie*, *Kvalitativní výzkumná strategie* a *Srovnávací výzkumná strategie*, proto zde o nich píšou pouze informativně.

4.2 Téma, cíle a strategie výzkumu

Do etapy přípravy výzkumu (dále v textu jen „přípravná etapa“) spadá již zmíněné výzkumné téma. Výzkumník zpracovává téma tak, aby si vyjasnil *co, proč, kdy, kde a jak* bude zkoumat. Totiž výzkumné téma bývá většinou ještě natolik široké, že neříká přesně co bude zkoumáno, takže neposkytuje výzkumníkovi východisko pro uskutečnitelný empirický výzkum. Takže výzkumník musí své výzkumné téma zpřesnit, aby je mohl zkoumat v mezích svých psychologických a fyzických schopností, v mezích metod své vědy,

v mezích finančního krytí empirického výzkumu, v časových mezích apod.

Zpřesněné téma, nazvěme jej pro odlišení od tématu *poznávací cíl*, pak jasně stanovuje, co chce výzkumník poznat. Může chtít *prozkoumat* (explorace) teoreticky málo známou nebo neznámou část sociální reality. Dále, určitou část sociální reality může chtít *popsat* (deskripce), jaké se v ní nacházejí předměty, události, vlastnosti a vztahy mezi nimi. Nebo může chtít *vysvětlit* (explikace) proč v sociální realitě existují určité věci, proč dochází k určitým událostem apod.

Každý poznávací cíl, každý výzkum na něj navazující, obsahuje kombinaci průzkumu, deskripce a vysvětlení: popis předpokládá něco co bylo objeveno průzkumem, vysvětlení předpokládá popis. Přesto, že je to možné, tak výzkumník nemusí v jednom výzkumu (výzkumném projektu) prozkoumávat, popisovat a vysvětlovat. Při explikačně zaměřeném výzkumu se může opřít o popis podaný teoretickými poznatky a zprávami z výzkumů té části sociální reality, kterou výzkumník zkoumá. Takže v právě zmíněném explikačním (vysvětlujícím) výzkumu zdůrazňuje badatel vysvětlení a v menší míře a jen druhotně jako podporu vysvětlení prozkoumává a popisuje.

Symbolický cíl uvádí důvody proč to, co vymezuje poznávací cíl, chce badatel poznat. Zamýšlí například upozornit veřejnost a členy místní samosprávy na palčivý problém v určité lokalitě, či obci.

Konečně, v *aplikačním cíli* badatel prohlašuje, k čemu bude to, co chce poznat, prakticky užito, například v intervenci do obtížné životní situace nebo do sociálního problému apod.

Shrnuto: směr určitému výzkumnému procesu dávají poznávací cíl, symbolický cíl a aplikační cíl.

Cíle navádějí výzkumníka na volbu přístupu k výzkumu. Bude přistupovat k tomu, co chce poznat, jako k věci, jako k sociálnímu jevu, jako k proměnné veličině? Nebo k tomu bude přistupovat jako ke konstruktu vytvořenému lidmi v každodenním světě? Kladná odpověď na první otázku vede k metodě pozorování v podobě měření (dále v textu jen měření) a k experimentální metodě. Kladná odpověď na druhou otázku zase vede k metodě interpretativního porozumění.

Zacílení na proměnné veličiny a na vztahy mezi proměnnými veličinami spolu s jejich měřením a experimentováním s nimi nazvěme *kvantitativní výzkumnou strategií*. Zacílení na konstrukty vytvořené sociálními aktéry v životním světě a interpretativní porozumění těmto konstruktům nazvěme *kvalitativní výzkumnou strategií*. Současné zacílení výzkumníkovy pozornosti, jak na proměnné veličiny, tak na konstrukty, a tudíž měření proměnných veličin, experimenty s proměnnými veličinami a interpretativní porozumění konstruktům, nazvěme *smíšenou výzkumnou strategií*.

4.3 Pojmový rámec a výzkumné otázky

Obrázek 4.1 Od abstraktního ke konkrétnímu

Formulace výzkumné otázky, vyjasnění definic odborných termínů použitých ve výzkumné otázce, přemostuje mezeru mezi teorií a realitou, mezi poznávacím cílem a empirickým výzkumem. Práce s výzkumnými otázkami a odbornými termíny vyústuje do sestavení výzkumné procedury. Výzkumník postupuje v přípravné etapě od teorie k realitě. Východiskem definování tématu a poznávacího cíle je především existující teorie a v pomocné roli také osobní výzkumníkovy zkušenosti. V obou případech výzkumník disponuje abstraktními a obecnými vědomostmi o tématu.

Existenční formou teorie je jazyk. Pokud nemají teoretické vědomosti zůstat tajemstvím určitého člověka a mohou být sdíleny jinými lidmi, pak musí být vysloveny nebo napsány.

Základním prvkem jazyka je *výraz* představovaný buď jedním slovem, nebo několika slovy. Výraz je současně existenční formou základního prvku teorie – *pojmu*. Pojem dává slovu význam. Přiřazování významu jazykovému výrazu se děje *definováním*. Ptáme-li se na definici nějakého slova, pak se ptáme na jeho význam. Na rozdíl od spontánního definování výrazů přirozeného (běžného) jazyka lidmi v životním světě při sledování praktických zájmů definují vědci odborné výrazy své vědy či vědní disciplíny *uvědoměle* a *systematicky*. Nazvěme odborný výraz *termín*.

Takže termíny jakékoli vědy jsou slova nebo složené výrazy, které jsou převzaty z vlastního nebo cizího přirozeného jazyka nebo jsou uměle vytvořeny, a jejich význam je jednoznačně stanoven v rámci dané vědy pomocí definic. Soubor termínů určité vědy pak nazvěme *terminologie*.

Význam, pojem²⁰ termínu má jednak *intenzi* (obsah) jednak *extenzi* (rozsah). Obsah pojmu odráží invariantní (neměnnou) vlastnost nějaké třídy; rozsah odráží třídu těch prvků, jimž přísluší vlastnost odrážena v jeho obsahu. Například termínem vědní disciplíny sociální práce je „obtížná životní situace“. Pojmový obsah termínu obtížná životní situace je určen následující vlastností životní situace jedince: životní situace jedince se vyznačuje nerovnováhou mezi jedincem a sociálním prostředím, takže jedinec nezvládá každodenní společenské úkoly. Pojmový rozsah termínu obtížná životní situace tvoří třída životních situací, kterým přísluší tato vlastnost. Neboli ne každá životní situace je pojímána (koncipována) jako obtížná životní situace, ale jen ta, která má vlastnost udanou pojmovým obsahem.

²⁰ Anglicky „a concept“, proto se někdy i v češtině používá vedle slova „pojem“ také slovo „koncept“.

Takže *třída* nebo také *kategorie* je souhrn prvků (věcí, jednotlivců, vztahů, procesů) se společnými vlastnostmi (znaky).

Pojmy spojuje vědec do logických celků – *výroků*. Výroky vyjadřují to, že jistým věcem náleží určité vlastnosti, případně, že mezi těmito vlastnostmi existují určité vztahy. Každý výrok má podobu oznamovací věty, která je jeho existenční formou. Výrok je významem oznamovací věty a věta je zároveň jazykovou slupkou výroku. Přitom jeden a týž výrok lze vyjádřit různými větami. Tudíž může existovat třída oznamovacích vět majících stejný význam.

Výrok, který má být logicky dokázán nebo může být empiricky testován (empirickými daty), nazvěme *tvrzení*. Takové testovatelné tvrzení se nazývá v kontextu empirického výzkumu *hypotéza*. Teorii tvoří tvrzení či hypotézy vyššího typu vytvořené z tvrzení či hypotéz nižšího typu. Tvrzení a hypotézy nižšího typu pojednávají o určitých jevech a mají ještě blízko k záznamům výsledků empirického šetření. Příklad: badatel zkouší vhadovat do nádrže naplněné vodou předměty složené z různých látek a pozoruje, zda se předměty ponoří pod hladinu vody nebo ne. Z výsledků experimentu výzkumník formuluje hypotézy nižšího typu. Je to hypotéza nižšího typu o plavání dřevěných předmětů ve vodě a hypotéza nižšího typu o potopení železných předmětů do vody. Pak logickým usuzováním, abstrakcí, vytvoří hypotézu vyššího typu, teorii, která již hovoří o specifické hmotnosti předmětu (nejen ze dřeva nebo železa) vzhledem k specifické hmotnosti kapaliny (nejen vody).

Teorie je pak systematicky uspořádaná množina tvrzení vyššího typu, přičemž nejdůležitější jsou tvrzení formy zákona. Zákonem rozumíme objektivní nutnou obecnou a tím podstatnou souvislost mezi věcmi, stavy věcí, procesy atd. v sociální realitě. Tato souvislost se vyznačuje relativní stálostí a za stejných podmínek se opakuje.

Empirické zobecnění vyšetřených dat vypovídá o konečné třídě aktuálně existujících objektů, že mají nějakou společnou vlastnost, přičemž tato vlastnost nemusí být nutně důsledkem příslušnosti objektu k této třídě. Formulace zákonů jsou naproti tomu obecné výpovědi o nutných a podstatných vlastnostech prvků *potencionálně nekonečné třídy objektů* splňujících určité podmínky. Empirické zobecnění se vztahuje na nějakou *konečnou třídu objektů*, avšak zákon platí pro *potencionálně nekonečnou třídu objektů*.

Badatel sestavuje pojmový rámec a formuluje výzkumné otázky s pomocí svých zkušeností, jak běžných, tak odborných, a s pomocí odborné literatury. Obsahově vychází badatel při práci s pojmovým rámcem a výzkumnými otázkami z poznávacího cíle.

A nyní si objasněme, co je pojmový rámec. „*Pojmový rámec vysvětluje buď graficky, nebo formou vyprávění hlavní věci, které mají být studovány – klíčové faktory, konstrukty nebo [vlastnosti, kvality] – a předpokládané vztahy mezi nimi. Rámce mohou být primitivní nebo propracované, podníčené teorií nebo zdravým rozumem, popisné nebo příčinné,*“ (Miles, Huberman, 1994, s. 18, vlastní překlad).

Pojmový rámec a výzkumné otázky spojují poznávací cíl s empirickým výzkumem. Bez pojmového rámce a výzkumných otázek nemá výzkumník oporu pro sestavení výzkumné procedury, která obsahuje adekvátní výzkumné nástroje (instrumenty), personální a časovou organizaci empirického výzkumu. Pojmový rámec a výzkumné otázky říkají co bude výzkumník zkoumat, výzkumná procedura říká jak, kdy a kde to bude výzkumník zkoumat.

Tudíž formulace výzkumných otázek znamená současné implicitní rozhodnutí co, nebo kdo, bude *zkoumanou jednotkou* a jaká bude *instrumentace* výzkumu. Zkoumaná jednotka, tedy to co bude zkoumáno, se nemusí shodovat s datovou jednotkou, která je zdrojem dat. Je-li zkoumanou jednotkou organizační kultura určitého domu na půli cesty, pak data

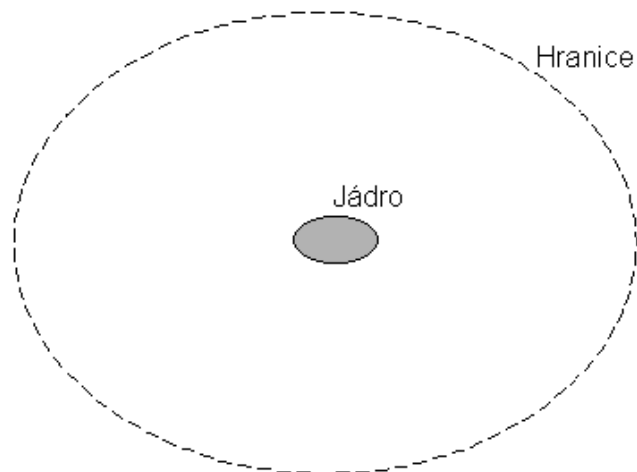
mohou poskytovat jednak pracovníci domu na půli cesty, jednak klienti domu na půli cesty, jednak úřední dokumenty domu na půli cesty...

Datové jednotky výzkumník určuje spolu s instrumenty sběru dat v instrumentaci výzkumu (dále v textu jen „instrumentace“). Instrumentace spadá do výzkumné procedury a zahrnuje vedle technik sběru dat také techniky výběru zkoumaných a datových jednotek a nástin způsobu zpracování a analýzy dat.

Zkoumanou jednotkou může být:

- jednotlivec;
- role (například role „tuláka“ vzhledem k policii a terénním sociálním pracovníkům);
- malá skupina;
- cílová komunita nebo územní komunita;
- kultura nebo (politický) národ;
- proces (fungování určitého sociálního programu);
- událost.

Co je zkoumanou jednotkou, kde končí? Zkoumaná jednotka by měla být pokud možno vymezena věcně, místně a časově.

Obrázek 4.2 Zkoumaná jednotka a její hranice

Zkoumanou jednotkou může být jednotlivec. Například neslyšící nezaměstnaný člověk představuje jádro zkoumané jednotky a jeho rodina, partner a poměry na lokálním trhu práce představují hranice zkoumané jednotky, jinými slovy představují kontext, v němž je neslyšící nezaměstnaný člověk zasazen.

Jednoduchý a málo abstraktní spíše specifický konkrétní poznávací cíl nevyžaduje po výzkumníkovi formulaci několika otázek, ale mnohdy pouze formulaci jedné výzkumné otázky. Naopak složitý a hodně abstraktní poznávací cíl vede badatele po delší cestě k výzkumné proceduře: vede jej k sestavení bohatého pojmového rámce a souboru výzkumných otázek. Tento soubor výzkumných otázek sestává z hlavní výzkumné otázky (dále v textu jen HVO) a dílčích výzkumných otázek (dále v textu jen DVO).

DVO znázorňují prvky HVO. DVO vznikají tak, že výzkumník na základě studia odborné literatury analyzuje (rozebírá) význam HVO. V odborné literatuře hledá definice termínů, z nichž je složena HVO, a zamýšlí se nad vztahy mezi významy termínů, jinými slovy, zamýšlí se nad vztahy mezi pojmy.

Ukažme si to na příkladu. Mějme výzkumné téma „nezaměstnaní lidé a deprivace“. Výzkumník může toto výzkumné téma rozvinout následujícími způsoby.

1. Poznávací cíl: „Vyšetřit zda jsou nezaměstnaní lidé v České republice deprivováni.“ HVO: „Jsou nezaměstnaní lidé v České republice deprivováni?“
2. Poznávací cíl: „Poznat příčinu deprivace nezaměstnaných lidí v České republice.“ HVO: „Proč jsou nezaměstnaní lidé v České republice deprivováni?“
3. Poznávací cíl: „Prozkoumat původní význam deprivace, pro nezaměstnané lidi v České republice.“ HVO: „Jak konstruují a definují deprivaci nezaměstnaní lidé v České republice?“

K bodu 1. Ze znění poznávacího cíle pro výzkumníka plyne prvotně volba kvantitativní výzkumné strategie. Totiž teorie termín deprivace dostatečně definuje, v odborné literatuře existuje množství zpráv z výzkumů na témata související s deprivací a dokonce s deprivací nezaměstnaných lidí. Výzkumník nakládá s deprivací jako se sociálním jevem, jehož míru, kvantitu, v populaci nezaměstnaných lidí měří. HVO obsahuje termín „nezaměstnaní lidé“ a „být deprivován“, takže máme co do činění se sociálním jevem (faktem) „nezaměstnanost“ a sociálním jevem „deprivace“. Jejich vlivem mohou být lidé jednak nezaměstnaní jednak deprivováni. Z HVO také vystupuje zkoumaná jednotka: nezaměstnaní lidé v České republice. Podle vlastnosti či kvality „nezaměstnaný/á“ jsou lidé v České republice tříděni do kategorie (třídy) „nezaměstnaní lidé“.

Badatel by mohl na základě analýzy HVO, přesněji na základě teoretické definice termínu deprivace rozlišovat mezi druhy deprivace a formulovat DVO. DVO1: „Jaká je ekonomická deprivace nezaměstnaných lidí v České republice?“ DVO2: „Jaká je sociální deprivace nezaměstnaných lidí v České republice?“

Shrnuto: k poznávacímu cíli výzkumník směřuje kvantitativní výzkumnou strategií, přičemž poznávací cíl spočívá v *popisu* (deskripci) velikosti deprivace, neboli spočívá v měření deprivace.

K bodu 2. Výzkumník prohlašuje poznávacím cílem výzkoumání příčin, proč jsou nezaměstnaní lidé deprivováni. Takto postavený poznávací cíl již předpokládá předchozí empirický výzkum, který potvrdil skutečnost, že nezaměstnaní lidé jsou deprivováni, třeba výzkum vedený na základě poznávacího cíle 1 výše. Jinak řečeno *vysvětlení* (explanace) deprivace u nezaměstnaných lidí předpokládá nejdříve popis deprivace u nezaměstnaných lidí. Badatel nemůže vysvětlit vlastnost nějaké věci, když neví, zda ta věc vůbec tuto vlastnost má.

V odborné literatuře výzkumník objeví nejen tvrzení, že nezaměstnaní lidé jsou deprivováni, ale také tvrzení vysvětlující deprivaci nezaměstnaných ztrátou placeného zaměstnání. Toto tvrzení vyššího typu se může opírat o dřívější empirické výzkumy populace České republiky či populací jiných států, které zjistily vyšší deprivaci u kategorie nezaměstnaných lidí ve srovnání s kategorií zaměstnaných lidí. Teorie tvrdí, že nezaměstnanost vyvolává deprivaci, jinými slovy, nezaměstnanost je příčina a deprivace následek. Teorie vysvětluje deprivaci příčinou, která ji vyvolává. Badatel pracuje s příčinným vysvětlením, které spočívá v příčinné závislosti dvou sociálních jevů.

Výzkumník také může na základě studia odborné literatury analyzovat pojem „deprivace“ na jednotlivé typy deprivace a použít toto rozlišení pro formulaci DVO, například: DVO1: „Proč jsou nezaměstnaní lidé více ekonomicky deprivováni než zaměstnaní lidé?“ DVO2: „Proč jsou nezaměstnaní lidé více sociálně deprivováni než zaměstnaní lidé?“ Zde nemusí výzkumník omezit svoje přemýšlení a logické odvozování pouze na výzkumné otázky: z teorie může dokonce odvodit (dedukovat) domnělé, nepotvrzené odpovědi na výzkumné otázky, může z teoretických tvrzení odvodit hypotézy (dále v textu jen H). Příklad: H1: „Neza-

městnanost vyvolává ekonomickou deprivaci.“ H2: „Nezaměstnanost vyvolává sociální deprivaci.“ Zda to co tvrdí hypotézy platí, ověřuje badatel empirickým výzkumem například experimentem nebo panelovým výběrovým šetřením.²¹

K bodu 3. Konečně třetí varianta poznávacího cíle zaměřuje výzkum na původní konstrukty sociálních aktérů – nezaměstnaných lidí. Takže výzkumník postupuje k cílům kvalitativní výzkumnou strategií. Výzkumník stanovil poznávací cíl vyloženě exploračně, protože má v úmyslu prozkoumat a popsat význam, který dávají nezaměstnaní lidé deprivaci. Tudiž výzkumník neměří, netestuje nebo nepotvrzuje teorii definovaný význam termínu deprivace, ale výzkumník sleduje teoreticky definovaný termín deprivace jako štelku pomyslného kompasu ukazujícího cestu k významu deprivace, který definovali nezaměstnaní lidé. Badateli také mohou pomoci, zvláště v sestavení první verze výzkumné procedury, zprávy z výzkumů na stejné nebo podobné téma. Tyto zprávy popisují nejen výzkumnou proceduru, ale také empirické poznatky, to je jak definovali, vnímali význam deprivace účastníci těchto výzkumů.²² Dále výzkumník postupuje obdobně jako v předchozích dvou poznávacích cílech: s využitím svých zkušeností a odborné literatury sestavuje pojmový rámec, formuluje HVO a DVO, analyzuje význam termínů a HVO (viz kapitolu Kvalitativní výzkum pro podrobnosti).

4.4 Instrumentace a výzkumná procedura

Má-li výzkumník jasno v cílech a výzkumné strategii, pak může přistoupit k sestavení výzkumné procedury, ve které naplánuje místo (kde) a dobu (kdy) empirického výzkumu a především výzkumné nástroje: techniky výběru, techniky sběru dat, techniky analýzy dat...

Plyne-li z poznávacího cíle experimentování s proměnnými veličinami nebo měření proměnných veličin, pak výzkumník sestaví proceduru kvantitativního výzkumu.

Plyne-li z poznávacího cíle interpretativní porozumění konstruktům vytvořených lidmi v životním světě, pak badatel navrhne proceduru kvalitativního výzkumu.

Konečně plyne-li z poznávacího cíle jak měření a experimentování, tak interpretativní porozumění, pak výzkumník sestavuje proceduru smíšeného výzkumu.

Konkretizace přináší výzkumníkovi vedle žádoucího přiblížení k sociální realitě také možnou obtíž: nárůst podrobností a tím složitosti. Přibývá věcí, událostí, vztahů, svázaných s poznávacím cílem, které by měl badatel empiricky zkoumat. Ovšem empirický výzkum má limity. Již jsem o nich hovořil výše. Techniky sběru dat se omezují na pozorovatelné objekty nebo na vyslovitelné, jazykem uchopitelné objekty; badatel disponuje omezenými schopnostmi; čas na výzkum je limitován; a konečně s výzkumem jsou spojeny finanční náklady a částka na jejich krytí je rovněž omezená. Badatel stojí před nutností sladit poznávací cíl, vyjádřený v jeho rozsahu a členitosti pojmovým rámcem a výzkumnými otázkami, s mezemi empirického výzkumu. Jen tak se dostane od etapy přípravy výzkumu k vlastnímu empirickému výzkumu.

²¹ Typ vysvětlení se odvíjí od zvoleného teoretického přístupu. Teorie může nabízet příčinné vysvětlení, funkční vysvětlení nebo vysvětlení účely motivujícími jednání...

²² Kvalitativní výzkumná strategie se neomezují pouze na exploraci (průzkum) teoreticky málo známých nebo neznámých témat. Zejména v evaluačním výzkumu sociálních programů usazují výzkumníci poznávací cíl podle relativně známých náležitostí hodnoceného programu, takže následný kvalitativní výzkum ve větší míře potvrzuje (konfirmace) tyto náležitosti a míře menší prozkoumává (explorace) nové vlastnosti.

Například Disman (1993, s. 25; upravil MŽ) uvádí následující stránky, v nichž je zúžena složitost a podrobnost poznávacího cíle v kvantitativní výzkumné strategii:

- zmenšení počtu pozorovaných proměnných;
- zmenšení počtu analyzovaných vztahů mezi proměnnými;
- zúžení populace na výběr (vzorek);
- zúžení časového kontinua na popis jednoho, nebo několika málo časových bodů.

Jak budou výzkumem hledány v sociální realitě odpovědi na výzkumné otázky stanovuje instrumentace. Instrumentace spojuje výzkumné otázky, případně hypotézy, s určitými technikami výběru jednotek, určitými technikami sběru dat a druhem analýzy dat. Výzkumná procedura pak zahrnuje instrumentaci a navíc personální, materiální, finanční, časovou stránku výzkumu.

Opakují, že výzkumné instrumenty může badatel přiřadit jen k výzkumným otázkám, které jednak konkretizoval, přiblížil k empiricky názornému, jednak redukoval s ohledem na technické a organizační meze zamýšleného výzkumu. Přitom typický postup se v kvantitativní výzkumné strategii a kvalitativní výzkumné strategii liší. Připomínám, že mám na mysli typické postupy jednak v čisté kvantitativní výzkumné strategii, jednak v čisté kvalitativní výzkumné strategii.

Totíž v evaluačním kvalitativním výzkumu mnohdy převažuje *konfirmace* pojmů definovaných například zadavateli evaluace v přípravné fázi nad *explorací* původních pojmů sociálních aktérů. Pak se určité prvky instrumentace mohou přibližovat operacionalizaci (viz téma 4 Měření a operacionalizace). To pak není "čistá" kvalitativní výzkumná strategie.

V kvantitativní výzkumné strategii prorůstá konkretizací výzkumných otázek operacionalizace. *Operacionalizace mimo jiné vymezuje proměnné veličiny a tím umožňuje měření.* Zná-li výzkumník proměnné veličiny, pak může stanovit měřicí nástroje: techniky sběru dat.

V kvalitativní výzkumné strategii *výzkumník neměří, nevymezuje proměnné veličiny, ale chce porozumět pojmům, které vytvořili „herci“ (aktéři) na „scéně“ každodenního života.* Pojmový rámec a výzkumné otázky mu slouží jako pomyslný „klíč“, kterým otevře bránu do světa každodennosti. Takže dobře vyvinutý pojmový rámec a výzkumné otázky výzkumníka jasně navigují směrem k běžným pojmům (konstruktům první úrovně), kterým chce porozumět a interpretovat je odbornými pojmy – konstrukty druhé úrovně.

Ačkoliv „čisté“ výzkumné strategie dobře plní svou roli ve výkladu metodologické látky, tak výzkumnická praxe se bez „nečistých“ či lépe řečeno *smíšených výzkumných strategií a smíšených výzkumů* neobejde. Již jsem naznačoval časté používání smíšených výzkumů evaluátory sociálních programů. Jak už víme, odvíjí se charakter strategie a výzkumu od poznávacího cíle. Poznávací cíl může spočívat v měření sociálních jevů jako proměnných veličin a v současném interpretativním porozumění významům výrazů běžného jazyka či významu jednání běžných lidí. Například, kvalitativní výzkum v takové smíšené výzkumné strategii může pomoci vysvětlit vztah mezi dvěma proměnnými zjištěný kvantitativním výzkumem.

5 Měření a operacionalizace

5.1 Měření v sociálních vědách

5.1.1 Počítání a měření

Prvek sociální reality se vyznačuje různými vlastnostmi, které určují jeho identitu. Přitom bez určitých vlastností prvek neztrácí svou identitu, nestává se prvkem jiné identity, povahy. Tyto vlastnosti nazvěme nepodstatné vlastnosti. Vlastnosti, bez kterých prvek ztrácí svou identitu a je prvkem jiné povahy, nazvěme podstatné vlastnosti nebo také kvality. Identitu prvku může určovat buď jedna kvalita, nebo soubor kvalit. Dále se budu zabývat měřením vlastností prvků (věcí) společně, bez ohledu na to, zda jsou podstatné nebo nepodstatné.

Už víme, že vlastnostem prvků sociální reality lze porozumět nebo je lze měřit. Podívejme se na jejich měření. Rozsah (extenzi) třídy prvků, kterým vlastnost přísluší, *počítáme*. Míru, ve které vlastnost prvku přísluší (intenzitu), *měříme*. Výsledkem počítání je množství prvků s vlastností: pět jablek, milion hvězd, počet lidí na stadionu. Výsledkem měření je stupeň s jakým vlastnost náleží jednomu prvku. Stupeň, velikost vlastnosti vyjadřuje číselně veličina: například výška postavy 185 centimetrů. Jestliže se hodnota veličiny nemění, pak hovoříme o konstantní veličině. Jestliže veličina může nabývat různých hodnot, pak hovoříme o proměnné veličině.

Zůstaňme u měření výšky postavy člověka. Vlastnost postavy „výška“ poměřujeme věcí, které náleží stejná vlastnost: výška. Takovou věcí je třeba rovná větev ulomená ze stromu. Větev přiložíme svisle ke stojícímu člověku: člověka poměříme větví. Změříme, že tento člověk má výšku jedné větve a čtvrtiny větve, zapsáno číslovkami: 1,25 větve. Výška svisle postavené větve je referenční vlastností, se kterou porovnááme měřením vlastnosti stejného druhu. Referenční vlastnost nazýváme *jednotka*. Měrná jednotka existuje ve formě větve o konkrétní výšce. Tato reálná jednotka se nazývá *etalon*. Číselná hodnota veličiny je číslo, kterým musíme vynásobit jednotku, abychom dostali danou veličinu. Příklad: Veličina výška y , jednotka větve vt ; $y = 1,25 vt$.

Sociálně-vědní praxe vychází při měření veličin z pravidel statistiky. Výzkumník nazývá proměnnou veličinou, zkráceně proměnnou, vlastnosti prvku (jednotky) statistického souboru. Prvek statistického souboru může třeba představovat nezaměstnaný člověk. V kontextu kvantitativní výzkumné strategie splývá statistická jednotka s datovou jednotkou (shoduje-li se datová a zkoumaná jednotka, pak také se zkoumanou jednotkou). Vlastnost statistické jednotky se nazývá statistická proměnná nebo statistický znak. Statistická proměnná je synonymem statistického znaku, takže význam tohoto termínu je jiný než význam termínu proměnná ve fyzice. Statistická proměnná/statistický znak zahrnuje, jak výsledek počítání extenze vlastnosti, tak výsledek měření intenzity vlastnosti. Podobně „uvolněně“ chápou sociální vědci ve výzkumné praxi termín měření. Měřením rozumí, jak počítání, tak měření (a často ještě něco dalšího, viz pořadovou a nominální úroveň měření níže). V následujícím textu proto nebudu ostře odlišovat měření a počítání a v souladu s běžnou praxí sociálního výzkumu budu termínem „měření“ pojímat jak měření, tak počítání.

5.1.2 Úrovně měření

Úroveň měření se odvíjí od blízkosti, nebo vzdálenosti od výše definovaného měření měrnou jednotkou. Úrovně měření jdou po sobě od nejvyšší po nejnižší.

- Poměrová úroveň měří poměrovou proměnnou;
- intervalová úroveň měří intervalovou proměnnou;
- pořadová (ordinální) úroveň měří pořadovou proměnnou;
- nominální úroveň měří nominální proměnnou.

Poměrová úroveň měření se shoduje s měřením intenzity vlastnosti, které jsem definoval výše (příklad s větví). Intervaly mezi hodnotami poměrové proměnné ukazují rozdíly v intenzitě vlastnosti a nulová hodnota poměrové proměnné značí nepřítomnost měřené vlastnosti.

Intervalová úroveň se liší od poměrové tím, že nulová hodnota intervalové proměnné neznamena nepřítomnost měřené vlastnosti. Příklad (už učebnicový): jednotka teploty stupeň Celsia má stanovenou arbitrárně (rozhodnutím) nulovou hodnotu, což je teplota při níž tuhne voda na led. Takto stanovili fyzikové nulovou hodnotu stupně Celsia s ohledem na praktické potíže s měřením nepřítomnosti teploty (těles).

Intervaly mezi hodnotami *pořadové* (ordinální) proměnné nevyjadřují rozdíly v intenzitě měřené vlastnosti, badatel nemůže spočítat kolikrát více má určitá statistická jednotka vlastnosti více než jiná statistická jednotka. Totiž pořadová úroveň měří intenzitu vlastnosti *vzájemným srovnáváním naměřených hodnot* pořadové proměnné. Intenzitu vlastnosti výzkumník neměří srovnáváním s měrnou jednotkou jako v případě intervalové a poměrové úrovně měření. Příklad: výzkumník měří teplotu vody v zahradním bazénu dotekem pokožky své pravé nohy. Nejprve ponoří nohu nepatrně pod hladinu, pak ponoří nohu doprostřed hloubky bazénu a nakonec došlápne chodidlem své nohy na dno bazénu. Teplota vody těsně u hladiny je vyšší než teplota u dna bazénu a také vyšší než teplota vody ve středu hloubky. Teplota ve středu hloubky je vyšší než teplota u dna a nižší než teplota u hladiny. Odtud plyne vzestupné pořadí hodnot teploty vody v zahradním bazénu: teplota u dna < teplota uprostřed < teplota u hladiny. Výzkumník může seřadit hodnoty podle intenzity měřené vlastnosti: nemůže spočítat o kolikrát byla teplota vody u hladiny vyšší než teplota vody u dna.

Nominální úroveň měření neumožňuje badateli ani seřadit hodnoty nominální proměnné. Hodnoty nominální proměnné jsou pouhým výčtem. Nejčastěji jde o pojmové třídy (kategorie) nebo o existenci něčeho. Příklad: kategorie pohlaví. Tato nominální proměnná nabývá hodnoty „žena“ nebo „muž“. Další kategorie: nominální proměnná „rodinný stav“, jejíž hodnoty tvoří třída vlastností „svobodný/á“, „ženatý/vdaná“, „rozvedený/rozvedená“, „vdovec/vdova“. Další příklad, kdy hodnoty nominální proměnné říkají zda vlastnost existuje nebo neexistuje. Nominální proměnná „zaměstnanost“ nabývá hodnot „zaměstnaný/á“, nebo „nezaměstnaný/á“. Vlastnost či jev se vyskytuje, nebo nevyskytuje.

Z dosavadního výkladu plyne, že hodnoty poměrové a intervalové proměnné jsou číselné, kdežto hodnoty pořadové a nominální proměnné jsou slovní. Tato skutečnost má význam nejen pro třídění proměnných na *kvantitativní proměnné* (poměrová proměnná a intervalová proměnná) a *kvalitativní proměnné* (pořadová proměnná a nominální proměnná), ale také pro zpracování kvantitativních dat. Hodnoty slovních (kvalitativních) proměnných musí badatel před statistickou analýzou *kóduvat ze slov na číslovky* (viz kapitolu Zpracování dat).

5.2 Operacionalizace

V sociálně-vědším výzkumu výzkumník často zachází s vlastnostmi abstraktních ideálních objektů a ze sociální teorie odvozené hypotézy uvádějí do vztahu vlastnosti takových objektů. Pak vzniká v kvantitativním výzkumu problém s měřením vlastností ideálních objektů.

„Problém je v tom, že hypotézy jsou formulovány (deduktivně) z příslušné teorie v teoretickém jazyku, tedy prostřednictvím pojmů, které vznikly abstrakcí empirických objektů a jejich idealizací, a jež tudíž nemají přímý empirický korelát, neboli přímý vztah k nějakému empiricky uchopitelnému objektu. Hypotézy musejí být podrobeny procesu operacionalizace, jenž umožní jejich empirické uchopení prostřednictvím pozorování,“ (Možný, Rabušic, 1989, s. 92--93).

Jestliže by měl výzkumník co do činění pouze s reálnými objekty, pak by nemusel před instrumentací operacionalizovat. Vlastnostem-veličinám reálných objektů by rovnou přiřadil příhodné techniky sběru dat (instrumentace) a měřil by je. Ale měření ideálních objektů je nepřímé, a proto musí badatel před stanovením technik sběru dat (instrumentací) ještě hledat indikátory ideálních objektů (operacionalizace). Tudíž operacionalizace sleduje více než pouhou instrumentaci: instrumentaci a nalezení indikátorů ideálních objektů popsaných teoretickými termíny. „[...] operacionalizací nehledáme pouze empirický ekvivalent teoretického pojmu, ale řešíme daleko obecnější otázku, totiž jak smysluplně a zdůvodněně redukovat sociální realitu, abychom ji uchopili těmi technickými, metodickými a výpočetními prostředky, jež máme k dispozici,“ (Petrušek, 1993, s. 105--106).

- *Přímé měření*: vlastnost je přímo pozorovatelná a je přímo měřena.
- *Nepřímé měření*: vlastnost je měřena nepřímou pomocí jiné vlastnosti – ukazatele. Měřena je pouze vlastnost-ukazatel. Zde mohou nastat dva případy:
 - ◆ vlastnost, která nás zajímá je pozorovatelným jevem, my však dáváme přednost například z ekonomických a technických důvodů (máme k dispozici data o „něčem jiném“) pozorování ukazatele (indikátoru), volíme *proxy*²³ ukazatel;
 - ◆ zkoumaná vlastnost není pozorovatelná, lze na ni logicky usuzovat z pozorovatelné vlastnosti, z *inferenčního ukazatele*.

Miloslav Petrušek (1993, s. 86) uvádí definici operacionalizace podle „klasika“ kvantitativního výzkumu Paula F. Lazarsfelda.

„Podle Lazarsfelda se operacionalizační procedura člení do čtyř etap. V první etapě vychází výzkumník z intuitivní představy (imagery) o objektu, například o integritě komunity: lidé se v integrované komunitě mají rádi, často spolu komunikují, kooperují atd. Tuto intuitivní představu v druhé fázi podrobí analytickému rozkladu na elementy, například tak, že integritu pojme jako výsledek interakce lidí, jejich činností a norem, z čehož odvodí personální, kulturní a komunikativní dimenzi integrity. Pro takto analyticky rozložený objekt v třetí etapě hledá empirické indikátory, tj. fenomény, které jsou pozorovatelné [počitatelné; poznámka MŽ] (například frekvence konfliktů nebo naopak kooperativních aktů) nebo měřitelné (stupeň delikvence jako ukazatel narušení skupinových norem). V závěrečné etapě pak shrne empirické indikátory v celek, který Lazarsfeld nazývá indexem,“

První etapa operacionalizace ještě prostupuje formulací výzkumných otázek a odvozováním hypotéz. Výzkumník nesmí zůstat pouze u své intuitivní představy zkoumaného objektu, zvlášť když se k němu váže teorie obsažená v odborné literatuře. Teoretická definice může také vymezit dimenze zkoumaného objektu. Také by měla jednoduše popsat, co bude sledováno indikátorem. Jakmile jsou indikátory vybrány, následuje rozhodnutí o tom, zda je indikátor příčinou zkoumané vlastnosti nebo zda je indikátor následkem zkoumané vlastnosti.

²³ Proxy: zástupný.

Příklad: úroveň nejvyššího dosaženého vzdělání (měřitelný indikátor = příčina) ovlivňuje výši lidského kapitálu (neměřitelná zkoumaná vlastnost pracovní síly = následek).

Další příklad: religiozita (neměřitelná zkoumaná vlastnost = příčina) se promítá do počtu návštěv kostela za kalendářní měsíc (měřitelný indikátor = následek).

Zde musím učinit zdánlivě odbočující poznámku. Pozor na zjednodušené „škaturkování“ kvalitativní a kvantitativní výzkumné strategie ve stylu: kvalitativní výzkumná strategie se zaměřuje na subjektivní (osobní) významy a kvantitativní výzkumná strategie se zaměřuje na objektivní jevy a věci. Totiž v kvantitativním sociálním výzkumu mohou být měřeny nejen reálné objekty, objektivní věci, ale také subjektivní pocity, stavy, respondentů. Ty jsou operacionalizovány na ukazatel, který je současně stimulem podněcujícím respondentovu reakci. Velikost reakce je měřena standardizovaně. V případě subjektivních stavů lze měřit pozorovatelné chování nebo verbální chování. V měření postojů jsou měřena mínění. Operacionalizace pak spočívá v nalezení objektu postoje, na který se pak ptá otázka v dotazníku. Respondent odpovídá – vyjadřuje mínění – o tomto objektu. Otázka v dotazníku představuje stimul a odpověď v rozhovoru představuje reakci. Mínění je měřitelné, dá se s ním operovat měřicími a analytickými instrumenty, stalo se měřitelným objektem. „Slovy vyjádřené hodnocení se pak označuje jako mínění [...],“ (Nakonečný, 1999, s. 132). Z běžné zkušenosti známe před každými volbami do Poslanecké sněmovny nebo Senátu Parlamentu České republiky statistická šetření veřejného mínění voličů...

Ukažme si proces operacionalizace na pojmu „deprivace“. Příkladem nás provede de Vaus (1990, s. 47–53).

„(1) Zjistíme jak pojem definují odborníci v odborné literatuře. Jestliže je definic více, pak zvolíme definici příhodnou našemu výzkumnému tématu.

(2) Vymezíme dimenze pojmu. Většina pojmů má více dimenzí či aspektů. Také deprivace má více dimenzí: sociální, ekonomickou, politickou, psychickou, fyzickou.

(3) Nalezneme a přiřadíme indikátory k jednotlivým dimenzím nebo vybrané dimenzi. Jedna dimenze může být indikována více indikátory.

(4) Indikátory vyjádříme jako statistické proměnné a přiřadíme jim odpovídající měřicí instrumenty (například určitý typ uzavřené otázky v dotazníku).“

K bodu 3. Dejme tomu, že k našemu výzkumnému tématu je případná dimenze „sociální deprivace“. Tato dimenze se ještě nedá přímo pozorovat či měřit, takže ji ještě rozložíme na subdimenze: sociální izolace, absence společensky oceňovaných rolí, nedostatek sociálních dovedností. Subdimenze již mají blízko k empirickým jevům a událostem.

Nyní si nechejme ukázat od de Vause (1990, s. 53, upraveno) operacionalizaci jedné z dimenzí deprivace – sociální deprivaci. Přesněji „cestu“ od teoretického objektu (konstrukt) k měřitelným indikátorům.

Subdimenze „společenská izolace“ → specifikace toho, co ustavuje společenskou izolaci → indikátory: 1. Počet přátel; 2. Styky s rodinou; 3. Počet zapojení se v zájmových organizacích; 4. Styky se sousedy...

Subdimenze „absence společensky oceňovaných rolí“ → specifikace společensky oceňovaných rolí → indikátory: 1. Pohlaví; 2. Zaměstnání; 3. Manželský status atd.; instrumenty: otázky na určení role konkrétního respondenta apod.

Subdimenze „nedostatek společenských dovedností“ → specifikace toho, co jsou společenské dovednosti → indikátory: 1. Škála introverze / extroverze; 2. Škála asertivity...; instrumenty: otázky vyžadující po respondentovi, aby uvedl svoje společenské dovednosti apod.

5.3 Operacionalizace a instrumentace

V předcházejících oddílech vysvětlují co je měření a co je operacionalizace, takže mohou přejít ke vztahu mezi operacionalizací a instrumentací a dále diskutovat otázku operacionalizace v kvalitativní výzkumné strategii.

5.3.1 Operacionalizace není instrumentace

Kvantitativní výzkumná strategie vychází z pozitivistického paradigmatu, které postuluje pozorování reálných objektů. Pozorování se zpravidla děje měřením reálných objektů. Ovšem sociální teorie většinou sestává z tvrzení o abstraktních, ideálních objektech, které nemají protějšek v sociální realitě. Rozpor mezi principem pozorovatelnosti a nepozorovatelností ideálních teoretických objektů do jisté míry odstraňuje operacionalizace. Jejím výsledkem jsou pozorovatelné (měřitelné) ukazatele nepozorovatelných (neměřitelných) teoretických objektů. Výzkumník pak nakládá s ukazateli jako se statistickými proměnnými a přiřazuje k nim odpovídající měřicí nástroje. V případě kvantitativního výzkumu instrumentace stanovuje jakými měřicími nástroji budou jednotlivé statistické proměnné měřeny. Tímto měřicím nástrojem proměnné je určitý typ uzavřené otázky, v případě dotazování, nebo pozorovací kategorie, v případě pozorování (viz kapitolu Techniky sběru dat).

Operacionalizace tvoří nedílnou součást kvantitativní výzkumné strategie: napomáhá měření teoreticky známých vlastností (kvalit) objektů, věcí v sociální realitě. A operacionalizovat může výzkumník jenom známou, (především) teoreticky definovanou vlastnost, protože jinak není schopen logickým úsudkem k ní najít vhodný ukazatel. Jinými slovy, výzkumník musí ještě před vlastním empirickým výzkumem vědět, co bude měřit. Měření není porozumění, proto se musí eliminovat informační zkrácení vyvolaná jazykem. A pak může výzkumník měřit ukazatel uchopený jako statistickou proměnnou. Najde-li výzkumník ukazatel, pak dopředu, ještě před vlastním empirickým výzkumem, určí úroveň měření, aby mohl proměnné vybavit příhodnými měřicími instrumenty. Měřicí instrumenty se musí vyznačovat vedle validity a reliability (viz níže) také standardností.

Standardní instrument měří stejnou vlastnost objektů z určité třídy (jednotek statistického souboru) stejným způsobem. Jen tak jsou číselné hodnoty určité proměnné naměřené na jednotlivých objektech srovnatelné a tudíž statisticky analyzovatelné. Úloha standardizovaného instrumentu obzvláště vyniká u techniky dotazníku. Výzkumník stanovuje pro každého respondenta stejné pořadí otázek, stejné formulace otázek a stejné varianty odpovědí. Konečně, většina otázek je uzavřená, nepouštějí respondenta mimo výzkumníkem formulované varianty odpovědí. Samozřejmě, také všechny varianty odpovědí formuluje výzkumník pro každého respondenta stejně. Standardní formulace uzavřených otázek fixuje význam použitých slov. Výzkumník tak činí z jazyka neutrální médium. Standardizací výzkumník co nejvíce zužuje respondentům používat vlastní slova s vlastními významy.

Přírodovědec má oproti sociálnímu vědci výhodu: s přírodními objekty nekomunikuje nějakým jazykem, ale jejich vlastnosti pozoruje a měří. Ovšem *sociální vědec používá při dotazování jazyka*, který je výtvořem jeho uživatelů. Tato tvárnost jazyka, tak užitečná v běžných životních situacích, se stává v kontextu dotazování-měření pramenem informačního zkrácení. Kdyby každý respondent mohl na každou otázku odpovídat jak by chtěl, pak by mohl odpovídat vlastními slovy o objektech (konstruktech první úrovně), které vyplňují jeho životní svět. Tyto „individuální“ termíny a jejich pojmy by se lišily od respondenta k respondentovi a tím pádem by nebyly srovnatelné. Navíc by tyto pojmy nemusely vypovídat o vlastnostech pozorovatelných objektů.

Za těchto okolností by mohl výzkumník takový sběr dat označit jako měření buď z nevědomosti, nebo z velké osobní odvahy (spíše drzosti).

Dotazování je komunikace mezi výzkumníkem a respondentem. Tudiž standardizace kontroluje nejen respondenta, ale také výzkumníka. Kontroluje jeho subjektivní zaujatosti a zkreslení, které by mohl vnášet do sběru dat. Tok informací mezi výzkumníkem a pozorovaným nebo dotazovaným objektem kontrolují měřicí instrumenty. Měřicí instrumenty takto zabezpečují objektivní, nezkrácený sběr dat ve srovnání s tokem informací bez zprostředkování měřících instrumentů, což je běžná situace v kvalitativním výzkumu.

Instrumentace spočívá v určení adekvátních instrumentů (technik) sběru dat o proměnných nebo objektech nebo vlastnostech vymezených výzkumnými otázkami a vyžaduje předchozí konkretizaci teoretických objektů. Operacionalizace v sobě spojuje konkretizaci teoretických abstraktních objektů, nalezení indikátorů a instrumentaci.

5.3.2 Operacionalizace a interpretativní porozumění

Nyní se dostáváme k otázce: Jak to je s operacionalizací v kvalitativní výzkumné strategii? Odpověď závisí na více okolnostech, z nichž vystupují do popředí:

1. způsob chápání praxe „normální vědy“ výzkumníkem;
2. explorační nebo konfirmační zaměření kvalitativní výzkumné strategie.

K bodu 1. Výzkumník vědomě nebo nevědomě, třeba veden tradicí, vychází z ontologických, gnoseologických a metodologických zásad pozitivistické nebo postpozitivistické normální vědy (viz kapitolu Sociálně-vědní paradigmatu výše). Pak zcela běžně podrobuje výzkumné otázky operacionalizaci, protože hledá empirické (pozorovatelné) ekvivalenty vlastností teoretických objektů – ukazatele. S těmito ukazateli zachází explicitně nebo implicitně jako se statistickými proměnnými. Každé „proměnné“ přidělí instrument sběru dat, v případě rozhovoru to je většinou jedna nebo několik otevřených otázek. Přestože výzkumník klade každému respondentovi otázky ve stejném pořadí a ve stejném znění, otázka bez připravené standardizované odpovědi už poskytuje respondentovi dostatečný prostor pro „jazykovou kreativitu“. Respondent může odpovídat vlastními slovy, která mají vlastní významy o objektech (konstruktech první úrovně), o jejichž existenci výzkumník ani nevěděl. Také se samozřejmě může stát, že respondent pochopí otázku stejně jako tvůrce otázky – výzkumník. Ovšem mnohem častěji respondenti otázce rozumí jinak než výzkumník a ve své odpovědi hovoří o něčem jiném i když pro to používají stejného výrazu jako výzkumník pro svůj objekt (předmět).

To výzkumník, pokud není nezkušený nebo naivní, očekával už když věděl, že použije techniky polostrukturovaného, polostandardizovaného rozhovoru. Totiž výzkumník dopředu rezignoval na vzájemnou srovnatelnost vyšetřených dat a současně na jejich statistickou analýzu už volnou „kvalitativní“ výzkumné strategie. Ve skutečnosti nezvolil řádnou kvalitativní výzkumnou strategii, protože se nezaměřuje na interpretativní porozumění pojmům běžného jazyka, ale zvolil pouze kvalitativní výzkum, kterou chápe jednoduše jako nečíselnou variantu kvantitativního výzkumu. Touto optikou také analyzuje a vykládá sebraná data. Přepsané odpovědi analyzuje podobnými postupy jako odpovědi na otevřené otázky z dotazníku (viz kapitolu *Zpracování dat* pro podrobnosti). To znamená, že pojmy použité respondenty vtěsňuje do několika pojmových „škatulek“ pojmenovaných odbornými termíny, které badatel definoval v úvodní etapě přípravy výzkumu ještě před sběrem dat na základě teorie. Jinak řečeno původní respondentovu výrazu, se kterým výzkumník před započítáním rozhovorů nepočítal a jehož význam mu uniká, zařadí do významové kategorie („škatul-

ky“) dopředu definované teorii. Výzkumník se při analýze a interpretaci kvalitativních dat, která jsou ztělesněna přepsanými odpověďmi respondentů, řídí otázkou: Jakému teoretickému pojmu odpovídá to, co respondent odpověděl? Jakou vlastnost ideálního objektu indikuje to, o čem hovoří respondent? Touto činností se velmi vzdaluje interpretativnímu porozumění významů výrazů, které definovali běžní sociální aktéři. A ještě více se vzdaluje objevení a prozkoumání objektů každodenního světa (konstruktů první úrovně), neboť chce vidět pouze teorii konstruované objekty (konstrukty druhé úrovně).

Výstižně popisuje toto pokroucení kvalitativní výzkumné strategie M. Q. Patton (1990, s. 45 a 46) a nazývá jej škatulkováním – „pigeonholing“. Škatulkovací styl nelze paušálně odsuzovat, neboť v některých reálných výzkumných situacích je jediným možným. Například v kvalitativním evaluačním výzkumu se mu blíží konfirmační a časově omezené evaluace. Evaluátoři takto postupují vědomě a nevydávají tento postup za něco jiného. Problém a profesionální pochybení nastává, když výzkumník takový postup vydává za podstatu kvalitativní výzkumné strategie.

K bodu 2. Pokud badatel přistupuje ke kvalitativnímu výzkumu z pozic konstruktivistického paradigmatu, pak standardní operacionalizaci nepoužívá. Avšak, může použít za určitých okolností některou z etap operacionalizační procedury. Těmito okolnostmi myslím kontext určitého výzkumu. Výzkum v sociální politice a v sociální práci má v drtivé většině aplikovaný charakter. A evaluační výzkum je aplikovaným výzkumem „par excellence“.

Na jedné straně, badatel v základním výzkumu si určuje téma svého výzkumu sám a není limitován časem. Za těchto okolností může výzkumník ladit svůj kvalitativní výzkum převážně *exploračně*, na průzkum a objevování nových poznatků založených na původních významech běžných sociálních aktérů.

Na straně druhé, badatel-evaluátor určuje výzkumné téma a poznávací cíl společně se subjekty zainteresovanými na evaluovaném sociálním programu (odbor krajské samosprávy nebo městského úřadu, pracovníci organizace zabezpečující hodnocení sociálního programu apod.) a výsledky výzkumu musí být známy ke stanovenému datu. Navíc evaluátor hodnotí program jehož mnohé vlastnosti zná, protože obecné náležitosti například implementaci sociálních programů popisuje teorie implementace. Za těchto okolností výzkumník-evaluátor ladí svůj kvalitativní výzkum převážně konfirmačně, na potvrzování již známých, hlavně teoretických, poznatků. Říkám záměrně převážně konfirmačně ne výhradně konfirmačně, poněvadž evaluovanému sociálnímu programu náleží také kontextuálně jedinečné vlastnosti, které se evaluátorovi nabízejí k exploraci. Základní výzkumník zase nepodniká kvalitativní výzkum s myslí prostou jakékoli sociální teorie, ale opírá se své osobní zkušenosti a nastudované teoretické poznatky, neboli opírá se o svoje předporozumění (viz kapitolu Sociálně-vědní paradigmatu, oddíl Konstruktivistické paradigma).

Shrnutí: žádná skutečná kvalitativní výzkumná procedura není výhradně explorační nebo konfirmační. Je buď spíše explorační, nebo spíše konfirmační.

5.4 Validita a reliabilita měření a šetření dat

Operacionalizace nepozorovatelného objektu na s sebou nese nebezpečí nalezení nevalidního ukazatele. Měření nebo šetření dat je validní (platné), jestliže skutečně měří nebo šetří to, co chce výzkumník měřit nebo šetřit.²⁴

Validita v kvantitativním výzkumu. Například validita měření pomocí dotazníku souvisí s formulací otázek. Lze

²⁴ Sběr kvantitativních dat nazýváme měření a sběr kvalitativních dat šetření.

rozlišit otázky navržené k měření faktů nebo objektivně měřitelných událostí, nebo otázky navržené k měření subjektivních stavů, jako jsou postoje, mínění a pocity. Validitu prvního typu otázek je možné hypoteticky ověřit pozorováním, kdežto validitu druhého typu ověřit není možno.

Validita v kvalitativním výzkumu. Validita závisí na osobě výzkumníka. Známkami kvalitního výzkumného instrumentu – výzkumníka – jsou:

- „[u]rčitá obeznamenost se studovaným jevem a prostředím;
- silný konceptuální zájem;
- multidisciplinární přístup v protikladu k úzkému zakotvení nebo zaměření na jednu disciplínu;
- dobré „pátrací“ dovednosti, včetně „buldočí“ vytrvalosti, schopnost „vytěžit“ lidi a schopnost zabránit předčasnému závěru [výzkumu],“ (Miles, Huberman, 1994, s. 38).

Pokud o validitě má smysl hovořit, jak v kvantitativním výzkumu, tak v kvalitativním výzkumu, pak o reliabilitě (spolehlivost) má smysl hovořit ve spojení s měřením. Měření dat je reliabilní (spolehlivé), jestliže měření dává opakovaně stejné výsledky, aniž by se měřený objekt a podmínky měření změnily. Reliabilita měření pomocí dotazníku: Rozsah, v němž lidé ve srovnatelných situacích budou odpovídat na otázky podobnými způsoby. V kvalitativním výzkumu nemá smysl hovořit o reliabilitě šetření, poněvadž výzkumníkovo předporozumění se mění: výzkumník se vyvíjí; také běžní sociální aktéři neustále více, či méně pozměňují významy světa, v němž žijí.

6 Výzkumný proces: etapa závěry a výzkumná zpráva

6.1 Empirické závěry a teoretické závěry

Výsledky analýzy dat uchopuje výzkumník v další etapě výzkumného procesu, v etapě tvorby a formulování teoretických závěrů a psaní výzkumné zprávy. V souladu s aplikačním cílem výzkumník formuluje na základě výsledků svého výzkumu doporučení pro praktickou sociální práci a praktickou sociální politiku. Výsledky analýzy dat výzkumník poměřuje s výzkumnými otázkami nebo hypotézami a usuzuje na to, zda empirická data dávají odpovědi na výzkumné otázky nebo zda empirická data potvrzují hypotézy. Závěry zdůvodněné empirickými nálezy nemusí nutně překračovat rámeček daný poznávacím cílem a výzkumným tématem. Pak hovoříme o empirické generalizaci (zobecnění) a o empirických poznacích (viz definici níže). Závěry rozumím výsledky výzkumníkova systematického přemýšlení, a to logického usuzování. Jsou-li závěry „výstupem“, pak jsou výsledky analýzy a interpretace dat „vstupem“ výzkumníkova usuzování. Závěry obsahují nové, empiricky ukotvené vědomosti: poznatky.

Obrázek 6.1 Od konkrétního k abstraktnímu

Přechod od smyslového (konkrétního) k racionálnímu (abstraktnímu) se děje vytvářením invariantů: z empirických dat je oddělováno nepodstatné, jednotlivé a nahodilé. Zůstává podstatné, obecné a nutné. Jsou formovány pojmy, které se nevztahují ke smyslově vnímatelným objektům, nýbrž k podstatě nějaké třídy objektů. Tudíž na počátku je sběr empirických dat a na konci se nacházejí racionální poznatky. Tento proces má dva stupně: nejdříve tvorbu empirických poznatků a následně tvorbu teoretických poznatků.

Třída racionálních poznatků se rozpadá na podtřidu empirických poznatků a podtřidu teoretických poznatků. *Empirické poznatky* jsou výsledkem výzkumu, analýzy a interpretace dat. Pomocí empirických poznatků dosahuje výzkumník detailního popisu *reálných objektů* a *reálných vztahů*. Termíny, kterými jsou empirické poznatky vyjádřeny, označují empirické objekty. Věty obsahující empirické poznatky pouze konstatují individuální objekty a konečnou třídu objektů.

Teoretické poznatky tvoří výzkumník logickými postupy z empirických poznatků a představují logickou rekonstrukci reality. Abstraktní termíny, kterými jsou teoretické poznatky vyjadřovány, označují pravidla idealizované objekty. Věty obsahující teoretické poznatky se vztahují na potenciálně nekonečnou třídu objektů.

Empirické a teoretické poznatky výzkumník vytváří rozumově logickými postupy. Nejvýznamnějšími jsou: abstrakce, indukce a dedukce. Pojmy badatel konstruuje abstrakcí. Abstrakce se rozpadá na:

- *Generalizující abstrakci*, což je myšlenková činnost, při které výzkumník odděluje či odhlíží od nepodstatných vlastností věcí, vztahů apod. a vyčleňuje podstatné vlastnosti (kvality) věcí. Přitom se zabývá pouze vlastnostmi reálných věcí, to znamená těch, které se nacházejí v sociální realitě.
- *Idealizující abstrakci*, kdy výzkumník vytváří pojmy tak, že nejdříve konstruuje ideální objekty, vlastnosti, třídy atd., jimž tyto pojmy potom odpovídají. Na základě tohoto postupu se od empiricky zjištěných věcí dochází k ideálním objektům, které se neliší od skutečných objektů pouze tím, že se odhlíží od nepodstatného, ale také tím, že ideální objekty mají vlastnosti, které se u skutečných objektů vůbec nevyskytují nebo se jim podobají pouze přibližně. Takovýmto ideálním objektem je například hmotný bod v klasické mechanice. Nemá rozměr a

nemá žádné nemechanické vlastnosti (elektrický náboj, optické vlastnosti atd.).²⁵

Indukcí a dedukcí výzkumník sestavuje a formuluje z pojmů výroky. Indukce spočívá česky doslova v „navedení“ (latinsky indukce) empirických závěrů (poznatků) a výsledků analýzy dat z prvku třídy na celou třídu nebo z podtřídy na celou třídu. V tomto smyslu vystupuje indukce vedle generalizující abstrakce jako jeden ze způsobů zobecnění (generalizace).

Dedukce, česky odvozování, představuje důležitý logický postup, pomocí něhož jsou tvořeny z pojmů a z induktivních zobecnění výroky a současně je tvořen z těchto výroků systém, neboli teorie. Výzkumník odvozuje výroky z jiných výroků pomocí již dokázaných výroků, případně pomocí už odvozených výroků a odpovídajících pravidel odvození. Dedukce představuje jednu z forem logického usuzování nebo také jinak řečeno argumentace.

Vytvářením rozumových argumentů, jejich vyjádřením jazykem se zabývá formální logika. Argumentování, nebo argumentace je proces, v němž někomu zdůvodňujeme pomocí známých, zřejmých, neproblematických výroků, výrok neznámý, nezejmý, problematický. Činíme tak podle naší domněnky, že takto náš partner zdůvodňované tvrzení neodmítne. Výsledek argumentace – argument – se potom skládá ze zdůvodněného tvrzení – závěru (konkluze) – a z tvrzení, kterými jsme závěr odůvodnili – předpokladů (premis).

„Argument v logickém smyslu je tedy posloupnost výroků, které stojí v takovém vzájemném vztahu, že jeden z nich (závěr) je ostatními (předpoklady) odůvodněn, to znamená, že jeden z výroků z ostatních vyplývá. Jestliže závěr vyplývá z premis, pak říkáme, že je celý argument správný,“ (Soušedík, 2001, s. 15).

Podle tohoto pravidla argumentujeme a také odvozujeme z premis závěry. Ukažme si odvození na otrepaném učebnímovém příkladě.

1. Každý člověk je smrtelný.
2. Sokrates je člověk.
3. Sokrates je smrtelný.

Vidíme, že argument je správný. Závěr, výrok 3, vyplývá z předpokladů, z výroků 1 a 2. Správnost argumentace souvisí s uspořádáním výroků, s logickou formou, s dodržením pravidel argumentování nebo odvozování. Logickou formou se prvotně zabývá formální logika. Ta současně odhlíží od jazykového obsahu, významu. Následující odvození je z hlediska formální logiky správné, ale odporuje empirickým nálezům.

- Každý člověk je nesmrtelný.
- Sokrates je člověk.
- Sokrates je nesmrtelný.

„Jazyková forma souvisí s tím, jak něco říkáme, zatímco obsah souvisí s tím, co říkáme. Ve formální logice však nejde o stylistiku či o květnatost našeho projevu, tedy o rétoriku, ale o to, zda správně či nesprávně argumentujeme,“ (Soušedík, 2001, s. 19). Kritérium pravdivosti premis tedy leží vně formální logiky v datech vyšetřených v sociální realitě. Vyplývání závěru z předpokladů ukazuje, zda bude závěr pravdivý nebo nepravdivý. Z výše uvedeného předposledního argumentu plyne, že předpoklady 1 a 2 jsou pravdivé. Pak nemusíme složitě zkoumat, zda je závěr také pravdivý. On pravdivý je. To je důležitá vlastnost vyplývání, jako vztahu mezi předpoklady a závěrem. Stačí, když je jedna z premis nepravdivá, tak je také závěr nepravdivý. „Závěr vyplývá z pre-

mis tehdy a jen tehdy, jestliže není možné, aby byly premisy pravdivé a závěr nepravdivý,“ (Soušedík, 2001, s. 29).

6.1.1 Rozsah zobecnění

Samozřejmě, ne každý výzkum bude mít ambice dotáhnout zobecnění přes empirické poznatky až k teoretickým poznatkům. Závisejí to na poznávacím cíli a především na charakteru dané vědy: zda je vědou základní, aplikovanou...

„Nejsilnější druhy poznatků v základní vědě jsou ty poznatky, které jsou univerzální. Základní výzkumníci pak hledají základní pravidelnosti vesmíru, země, přírody, společnosti a lidských bytostí. Aplikovaní výzkumníci hledají omezenější generalizace. Poznatky aplikovaného výzkumu jsou typicky omezeny na určitý čas, místo a podmínky. Například, výzkumník studující podstatu rodinných problémů v 80. letech 20. století nebude očekávat, že tyto problémy jsou stejné jako problémy, které zakoušely rodiny v 80. letech 19. století. Zatímco [základní] výzkum může zahrnovat taková srovnání [mezi 80. léty 20. století a 80. léty 19. století], tak aplikovaní výzkumníci rozumí tomu, že se problémy vnořují v konkrétních časových a prostorových hranicích. Výzkumníci vykonávající sumativní evaluaci hledají ještě omezenější generalizace. Jejich generalizace se týkají efektivitu specifických intervencí do specifické populace za specifických podmínek. Nicméně, ještě to výzkumníkovi dovoluje hledání pravidelností napříč programy nebo politikami pro množství různých míst a pro množství různých skupin. Formativní evaluace nehledá vůbec generalizace za hranicemi specifických intervencí, které jsou studovány. Účelem formativní evaluace je zdokonalení lidské intervence v rámci specifického souboru činností v specifickém čase pro specifickou skupinu lidí,“ (Patton, 1990, s. 156).

6.2 Výzkumná zpráva

Kritická diskuse o empirických nálezech a teoretických závěrech mezi odborníky představuje důležitý rys současné vědy už od jejich počátků v 17. století. Sociální politika a sociální práce v tom nečiní výjimku. Není to středověká scholastická disputace, pouhé „žonglování“ se slovy, ale kritická diskuse o výsledcích empirického výzkumu, o jeho uspořádání, o metodách a technikách a o argumentech zdůvodňujících teoretické závěry.

Kritika a posouzení určitého výzkumu odborníky na danou oblast pomáhá budovat důvěryhodné poznatky opřené o empirická data. Vědecké poznání je kolektivní činnost, na níž se účastní členové odborné obce dané vědní disciplíny. Tak například důvěryhodnost experimentu zvyšuje jeho veřejné předvedení, nejen před zraky odborníků. Živá diskuse tváří v tvář se odehrává na vědeckých konferencích. Přímá účast na výzkumu a diskuse tváří v tvář omezují svými praktickými limity okruh účastníků. Funkci „virtuální účasti“ na výzkumu a diskuse na dálku plní výzkumná zpráva.

Výzkumná zpráva má řadu podob závislých na kontextu předávání zprávy o výzkumu. Od článku v odborném časopisu, přes diplomovou práci až po rozsáhlé a komplexní výzkumné zprávy. Výzkumník dokumentuje ve své výzkumné zprávě jednotlivé etapy a kroky svého výzkumného procesu. V aplikovaných vědách, do nichž patří také sociální politika a sociální práce výzkumník navíc formuluje doporučení týkající se sociálních intervencí a seznamuje s nimi nejen vědce a odborníky, ale také zadavatele výzkumu a „spotřebitele“ výsledků aplikovaného výzkumu: orgány státní správy aktivní sociální pracovníky. Takto zpřístupňuje svoje bádání nejen odborné veřejnosti, ale také seznamuje zadavatele výzkumu s doporučeními ohledně sociálních intervencí. Student zažije psaní výzkumné zprávy a kritickou diskusi při psaní a obhajobě diplomové práce.

²⁵ „Ideální“ zde vystupuje ve smyslu „myšlenkový“ nebo „racionální“ ne ve smyslu „žádoucí“, „dokonalý“ a „vysněný“.

Výzkumná zpráva dokumentuje výzkumný proces, jeho etapy, pro toho člověka, který se výzkumného procesu neúčastnil. Tento člověk musí z výzkumné zprávy pochopit jak badatel postupoval, aby mohl výzkumný proces a jeho výsledky kriticky promyslet a případně výzkumný proces rekonstruovat a přezkoušet jej.

Jak už jsme uvedli, konkrétní podoba výzkumné zprávy však závisí na účelu a publiku, kterému je určena. Komu bude výzkumná zpráva prezentována? Komisi pro obhajobu diplomové práce? Nebo zadavatelům evaluace nějakého sociálního programu? Nebo je určena čtenářům jistého odborného časopisu? V konkrétní situaci pak na sebe bere výzkumní zpráva podobu časopisecké stati, kapitoly v odborném sborníku, diplomové práce, expertízy pro ministerstvo...

Nehledě na podobu, měla by mít výzkumná zpráva následující strukturu textu:

- „Obsah“*;
- Abstrakt;
- Poděkování*;
- Seznam obrázků*;
- Seznam tabulek*;
- Seznam zkratek*;
- Úvod / formulace problému;
- Metodika;
- Empirické poznatky [závěry];
- Diskuse;
- [Teoretické] Závěry / doporučení;
- Seznam odkazované literatury;
- Přílohy*

* Obvykle není zahrnuto v časopiseckém článku (stati),“ (Alston, Bowles, 2003, s. 297).

Abstrakt (výťah). Informuje ve zkratce o obsahu výzkumné zprávy. Měl by potenciálního čtenáře motivovat k přečtení výzkumné zprávy.

Úvod. Nejprve se v této kapitole objevuje vyhlášení tématu (problému). Zdůvodnění výběru tématu, proč a čím je důležité; (společenský) kontext, v němž je téma zkoumáno. Čím přispěje zkoumání tématu, jednak praxi sociální politiky a sociální práce, jednak teorii sociální politiky a teorii sociální práce. Následuje oddíl „Náklonnosti a předpoklady“, kde badatel prezentuje svou světonázorovou orientaci, která by mohla vést ke stranění určité ideologii nebo sociální třídě. Například feministické výzkumnice zdůrazňují svoje stranění „ženské otázky“ a ideologii genderově podmíněné diskriminace. Poté přechází výzkumník k oddílu „Přehled literatury“. Přehled literatury důležité ke zkoumanému tématu (problému) badatel prezentuje jako argument či důvod, který jej vedl ke zvolenému teoreticko-výzkumnému přístupu. Výzkumník musí doložit, že má přehled v literatuře vztahující se k tématu; že rozumí klíčovými debatám v oblasti vztahující se ke zkoumanému tématu; že rozumí výzkumným postupům, které chce použít; že ví o nedostatcích a mezerách v teorii. Všechny termíny a koncepty použité ve výzkumu by měly být zasazeny v širším kontextu odborné literatury (definice teoretických termínů v konceptualizaci a operacionalizaci). Konečně, přehled literatury relevantní tématu není katalogem seřazeným podle autorů, ale je řazen tématicky podle výzkumných otázek.

Metodika. Jaká je použita výzkumná strategie a zdůvodnění její volby. Výčet výzkumných otázek, hypotéz, popis operacionalizace, charakteristika proměnných. Co nebo kdo je zkoumanou jednotkou, datovými jednotkami. Jakými metodami a technikami byl vybrán vzorek, popis vzorku, případně základního souboru. Představení výzkumné pro-

cedury. Instrumentace, jaké techniky sběru dat jsou použity, jak souvisí proměnnými nebo výzkumnými otázkami. Jak, kde a jak dlouho byla empirická data šetřena. Etické otázky výzkumu. Metodologická omezení výzkumu. Způsob zpracování, analýzy a interpretace dat: tento oddíl představuje přirozené pojítko s následující kapitolou výzkumné zprávy „Empirické poznatky“.

Empirické poznatky (závěry). Text kapitoly doporučujeme členit tematicky podle výzkumných otázek. Je vhodné začít popisem vzorku a zkoumaných jednotek. Prezentace kvantitativních dat začíná univariační statistickou analýzou, pak následuje bivariační a multivariační statistická analýza. Upozornění: v žádném případě nesmí badatel vypouštět „nehodná“ data nebo výsledky analýzy dat odporující hypotézám! Informace v tabulkách a grafech by měly být v textu komentovány, aby byly čtenáři srozumitelné. Komentář výsledků analýzy a interpretace empirických dat může být součástí kapitoly „Výsledky analýzy a interpretace dat“, nebo může vystupovat samostatně v kapitole „Diskuse“.

Diskuse. Zde jsou empirické poznatky (závěry) shrnuty, vysvětleny a interpretovány do roviny teoretických poznatků (závěrů). Často je psaná diskuse vedena na pozadí teorií a konceptů z literatury vyhledané výzkumníkem. Badatel v textu „diskusní“ kapitoly také vyzvedává svůj původní přínos k poznatkům. Vysvětluje proč jsou jeho zjištění odlišná od zjištění jiných výzkumů na stejné téma, nebo jaké důsledky plynou ze skutečnosti, že jeho poznatky podporují poznatky jiných výzkumů na stejné téma. Dále by měl výzkumník vyjasnit, jak poznatky korespondují s teorií, jak empirická data podporují hypotézy nebo závěry. Takže diskuse není ani pouhou rekapitulací empirických poznatků, ani logickou spekulací bez opory empirických dat. V kapitole „Diskuse“ se případně mohou objevit úvahy o limitech poznatků spolu s podněty pro budoucí výzkum tématu. Může to být například otázka zobecnění poznatků nebo jejich přenositelnosti do jiného kulturního prostředí.

Shrnutí, závěry a doporučení -- jsou v kratších textech (časopisecká stať) součástí kapitoly „Empirické poznatky“ a v delších textech tvoří zvláštní kapitolu. Závěry musejí být spojeny s jednotlivými výzkumnými otázkami. Závěry badatel vztahuje k poznávacímu cíli. Konečně, ze závěrů mohou plynout doporučení pro praxi (aplikační cíl). Doporučení by měl výzkumník formulovat tak, aby bylo srozumitelné také laikům.

7 Výběrové metody a techniky

Metody výběru datových jednotek, případně zkoumaných jednotek, zahajují přehled technik a instrumentů, ze kterých výzkumník sestavuje výzkumnou proceduru. Následují metody a techniky sběru dat (téma 6), zpracování kvantitativních dat (téma 7) a konečně zpracování kvalitativních dat (téma 8).

Rozeznáváme dvě metody výběru datových jednotek: náhodnou (pravděpodobnostní) a záměrnou.

„Logika a síla pravděpodobnostního výběru závisí na výběru skutečně náhodného a statisticky reprezentativního vzorku, který dovoluje spolehlivé zobecnění ze vzorku na větší populaci. Účelem je zobecnění.

Logika a síla záměrného výběru spočívá ve výběru případů bohatých na informace pro zkoumání do hloubky [významů výrazů přirozeného jazyka; poznámka MŽ]. Informačně bohaté případy jsou ty, z nichž se můžeme mnoho dovědět o hlavních otázkách, důležitých pro výzkumný záměr [poznávací cíl], proto tedy záměrný výběr,“ (Patton, 1990, s. 169).

Pozor! Přesto, že záměrný výběr používají výzkumníci především v kvalitativní výzkumné strategii, protože podporuje porozumění přirozeným významům, tak není záměrný výběr svázán jen s kvalitativním výzkumem! Také v kvantitativní výzkumné strategii může badatel použít záměrného výběru, třeba řetězové techniky, a vybrané objekty potom měřit. A naopak kvalitativní výzkumník může použít náhodného výběru: viz například níže techniku náhodný záměrný výběr. Kritériem toho zda je výzkumná strategie kvantitativní nebo kvalitativní není počet empiricky šetřených objektů a metoda jakou byly vybrány. Kritériem je to, zda je na vlastnosti těchto objektů nahlíženo jako na proměnné veličiny nebo jako na kvality.

Každá metoda je ve výzkumné praxi uskutečněna technikou. Technika je praktické provedení metody. Metodu lze chápat jako soubor pravidel jak prakticky jednat. Tak třeba metoda náhodného výběru poskytuje badateli sadu pravidel k praktickému výběru jednotek. Pak způsob, kterým badatel skutečně koná výběr představuje techniku výběru.

Výčet níže podává přehled typických technik odvozených z výzkumné praxe, a to pro obě metody. V bohatém přehledu technik záměrného výběru se zračí praxe aplikovaného kvalitativního výzkumu, neboť seznam technik záměrného výběru v základním kvalitativním výzkumu není tak košatý: rozhodně do něj nepatří, například, technika výběru politiky důležitých případů.

Metoda náhodného výběru a její používané techniky:

- prostá,
- systematická,
- oblastní,
- vícestupňová,
- skupinová,
- vícefázová.

Metoda záměrného výběru a její používané techniky:²⁶

- extrémní nebo deviantní případ,
- intenzivní,
- maximální variace,
- homogenní,
- typický případ,
- oblastní,
- řetězový,
- kritériální,
- teoretický,
- potvrzující nebo nepotvrzující případy,
- příležitostný,
- náhodný záměrný,
- politicky důležité případy,
- vyhovující případy.

7.1 Náhodný výběr

7.1.1 Princip náhody

„Statistický soubor je množina jednotek (elementů) stejného rodu podle určitého znaku, popř. určitých znaků, který je vymezen místně i časově,“ (Lamsers, Růžička, 1970, s. 55). Příklad: statistický soubor nezaměstnaných lidí v Jihomoravském kraji k 30.6. 2004. Místo termínu „znak“ raději používáme termín „statistická proměnná“. Vlastnost, nebo vlastnosti, podle které jsou jednotky (objekty) sdruženy do statistického souboru se nemění. Tuto vlastnost buď jednotky nemají, pak nepatří do souboru, nebo ji mají a patří do statistického souboru. Takže tato vlastnost není proměnná,

ale konstanta. Konstantu výzkumník neměří, vybírá podle ní jednotky do statistického souboru.

Soubor, z něhož výzkumník náhodně vybírá, bývá nazýván *základní statistický soubor* a vybraný soubor bývá nazýván *výběrový statistický soubor* nebo krátce *vzorek*. Základní soubor je zpravidla vymezen výběrovým rámcem, například seznamem nezaměstnaných v registrech úřadů práce, nebo telefonním seznamem atd. Náhodný výběr, založený na principu pravděpodobnosti, má zaručit reprezentativnost výběrového souboru. Proč? Aby bylo možno vztáhnout, zobecnit poznatky zjištěné na výběrovém souboru na základní soubor. Vzorek musí reprezentovat známé a neznámé vlastnosti základního souboru.

Jak tedy vybírat případy? Musíme je vybírat tak, aby měl každý případ ze základního souboru stejnou šanci dostat se do vzorku. Nyní si objasníme termín „stejná šance“ či vyjádřeno v jazyku matematické statistiky stejná pravděpodobnost. Pravděpodobnost říká jaká je míra rizika, že nastane určitá událost nebo jev. Dojde-li zcela jistě pokaždé k události, hovoříme o stoprocentní pravděpodobnosti. Nenastane-li zcela určitě událost, hovoříme nulové pravděpodobnosti.

Mějme výběrový rámec v podobě seznamu dvou lidí Evy a Adama. Odtud plyne, že základní soubor má rozsah dvě. Jaká je pravděpodobnost, že bude vybrána z tohoto základního souboru Eva? Pokud chceme Evu opravdu vybrat náhodně bez zřejmého záměru tak, aby měla stejnou šanci dostat se do vzorku a současně, aby měl Adam stejnou šanci dostat se do vzorku, pak z toho plyne, že Evina šance je poloviční a stejně tak šance Adamova. Jak jsme k tomuto závěru došli? Kdyby byla Eva v základním souboru sama, tak by měla neochvějnou jistotu, že bude do vzorku vybrána.

Situaci, kdy zcela jistě nastane určitá událost nebo jev, přiřadíme číslo 1. Vraťme se k základnímu souboru s Evou a Adamem. Nyní se musí oba o šanci podělit: Evina šance je poloviční a také Adamova šance je poloviční. Slovy matematické statistiky: pravděpodobnost výběru Evy do vzorku je 50 % (0,5) a pravděpodobnost výběru Adama do vzorku je rovněž 50 % (0,5). Vidíme, že Eva a Adam se dělí o šanci rovným dílem, neboť $0,5 + 0,5 = 1$. Pravděpodobnost nabývá hodnot od 1 do 0, přičemž hodnota 1 značí, že událost jistě nastane, kdežto hodnota 0 značí, že událost jistě nenastane.

Ovlivní pravděpodobnost výběru Adama skutečnost, že jsme Evu již vybrali do vzorku? Ano, výběr Evy zvýší pravděpodobnost výběru Adama z 50 % na 100 %! Jak to? Protože se už nemusí „dělit“ o šanci s Evou. Bude-li se znovu vybírat, dostane se Adam zcela jistě do vzorku. Statistíci nazývají takový postup *výběr bez vracení*.

Ovšem vidíme, že byla porušena podmínka stejné pravděpodobnosti pro všechny prvky základního souboru. Řešení, které se nabízí spočívá ve vrácení vybrané jednotky tedy Evy do základního souboru s tím, že Eva je už vybrána. Pak výběr opakujeme. Jestliže opět vybereme Evu, vrátíme ji zpět do základního souboru a znovu vybíráme. To je výběr s vrácením. Takto lze postupovat, ale existuje praktičtější způsob: vybrat najednou celou kombinaci výzkumných jednotek naráz celý výběrový soubor. Ukažme si to na početnějším základním souboru, který se skládá z Evy, Adama, Petra a Pavla. Z tohoto základního souboru chceme vybrat najednou dva jedince do vzorku. Jaké jsou možné kombinace?

1. Eva, Adam;
2. Eva, Petr;
3. Eva, Pavel;
4. Adam, Petr;
5. Adam, Pavel;
6. Petr, Pavel.

Celkem máme šest kombinací výzkumných jednotek, ze kterých můžeme vytvořit vzorek. Protože má každá jednotka

²⁶ Varianty záměrného výběru jsme převzali z publikace Patton, 1990, s. 82–183 a následně upravili.

základního souboru stejnou šanci dostat se do vzorku, zajišťuje metoda náhodného výběru výběr jednotek, jak s výzkumníky známými vlastnostmi, tak s vlastnostmi výzkumníky neznámými.

7.1.2 Velikost vzorku náhodně vybraného vzorku

Jak velký má být náhodně vybraný vzorek? Velikost vzorku představuje kompromis mezi organizační a finanční náročností a reprezentativností. Reálná podoba tohoto kompromisu se řídí souvislostmi konkrétního výzkumu. Proto neexistuje nějaké jednoznačné pravidlo ve znění: „Náhodně vybraný vzorek musí mít nejméně x jednotek.“ Čím větší je vzorek, vyjádřeno počtem jednotek, tím je reprezentativnější. Větší vzorek lépe odráží strukturu základního souboru. Ale měření jednotek většího vzorku zase přináší větší organizační nároky (zaškolení a řízení tazatelů) a vyšší finanční náklady. Přesto by v základním výzkumu neměl klesnout počet jednotek ve vzorku pod 100, aby bylo možné zobecnění poznatků na základní soubor. V jiném výzkumném kontextu, například při šetření spojeném s diplomovou prací se velikost vzorku může pohybovat mezi 30 až 50 jednotkami.

Ve výzkumné praxi se vyskytují nejen právě zmíněná měření jednotek ve vzorku, tedy výběrová statistická šetření, ale také vyčerpávající statistická šetření, a to zejména v evaluačním výzkumu. Příklad: základní soubor tvoří klienti určitého „malého“ sociálního programu v počtu 25 lidí. Evaluátor-výzkumník statisticky vyšetřuje všechny klienty, bez náhodného výběru, a poznatky vzešlé z šetření nezobecňuje za hranice základního souboru. Z tak malého základního souboru nemá smyslu vybírat vzorek.

7.1.3 Techniky náhodného výběru

Prostý výběr představuje nejsilnější metodu náhodného výběru, neboť splňuje požadavek náhodnosti – každá výzkumná jednotka má stejnou pravděpodobnost, že bude vybrána do výběrového souboru. Výzkumník potřebuje výběrový rámec a pravidlo, podle kterého je bude náhodně vybírat. Výběrový rámec může například představovat telefonní seznam. Ze seznamu vybírá výzkumník jednotky buď technikou náhodných čísel, nebo losováním s vracením. Předpokládáme, že výzkumník přidělí každé jednotce v telefonním seznamu pořadové číslo. V prvním případě disponuje badatel tabulkou náhodných čísel, která je vygenerována počítačem. V tabulce náhodných čísel zvolí určitý sloupec čísel a podle nich vybere vzorek. Například, v případě losování s vracením výzkumník vloží lístky s čísly jednotek tvořících základní soubor do krabice a postupně z ní losuje lístky s čísly, přičemž vytažené lístky vrací zpět do krabice.

Systematický výběr. Podstata systematického výběru tkví ve výběru každé n -té jednotky ze základního souboru. Výzkumník nejdříve určí velikost výběrového souboru. Řekněme, že základní soubor obsahuje 3000 lidí. Výzkumník chce vytvořit vzorek o velikosti 100 lidí. Délku intervalu, v němž bude vybírat lidi ze základního souboru, představuje poměr vzorku k základnímu souboru: $3000 / 100 = 30$. Z prvního intervalu $\langle 1, 30 \rangle$ vybere výzkumník náhodně jednoho člověka, dejme tomu dvanáctého. A od dvanáctého vybírá opakovaně každého třicátého dokud nenaplní vzorek.

Oblastní výběr. Pokud je náš výběrový rámec malý a populace příliš heterogenní, tak by použití prostého náhodného výběru mohlo ohrozit reprezentativnost výběrového souboru. Určitá část populace by mohla být podreprezentována, nebo by se nemusela do vzorku vůbec dostat. Tuto obtíž pomáhá překlenout oblastní výběr. Populaci rozdělíme na oblasti, například Romové a ostatní. Poté z každé oblasti náhodně vybíráme do vzorku. Mějme základní soubor o velikosti 3000 lidí. Z toho je 200 Romů a 2800 ostatních. Celkem chceme vybrat 120 lidí, což činí 4 % ze základního

souboru. Takže z každé oblasti vybereme náhodně 4 %, z Romské oblasti 8 a z oblasti ostatní 112.

Vicestupňový výběr. K vicestupňové metodě náhodného výběru se uchylujeme, jestliže nemáme k dispozici řádný výběrový rámec jednotek, které chceme zkoumat. Řekněme, že zkoumanou jednotkou je domácnost. Nemáme-li seznam domácností v České republice, můžeme postupně vybírat způsobem, který popisuje Mareš (2001, s. 175): „1. stadium: vybrat náhodně výběrový soubor okresů; 2. stadium: z vybraných okresů vybrat výběrový soubor měst a obcí; 3. stadium: rozdělit vybraná města a obce na oblasti (např. čtvrtě) a vybrat v každém z nich výběrový soubor oblastí; 4. stadium: v každé z vybraných oblastí vybrat výběrový soubor ulic; 5. stadium: v každé vybrané ulici náhodně vybrat výběrový soubor domácností a v nich provést dotazování.“²⁷

Vidíme, že postup tkví v postupném náhodném výběru výzkumných jednotek stále nižší úrovně. Obtíž s neexistujícím seznamem domácností jsme vyřešili seznamem okresů, z nichž jsme náhodně vybrali několik okresů atd.

Skupinový výběr. Výběrový postup je totožný s postupem vicestupňového výběru až na to, že výběr ukončíme jednotkou o úroveň vyšší než je zkoumaná jednotka. A v rámci této jednotky učiníme výzkum na všech výzkumných jednotkách, které obsahuje. S pomocí výše uvedeného Marešova příkladu to lze ukázat tak, že zkoumanou jednotkou je domácnost a výběr se zastaví o úroveň výše – na ulici. V rámci vybrané ulice zkoumáme všechny domácnosti.

Vícefázový výběr. Jde v podstatě o prostý náhodný výběr ve dvou následných fázích. Postupujeme takto: ze základního souboru vybereme náhodně relativně velký vzorek a z něj vybereme opět náhodně menší vzorek, se kterým pracujeme ve výzkumu.

7.2 Záměrný výběr

Nyní se blíže seznámíme s některými možnými technikami záměrného výběru jednotek.

Výběr extrémního nebo deviantního případu. V centru pozornosti jsou případy nějakým způsobem neobvyklé nebo zvláštní, což zaručuje bohatost informací.

Intenzivní výběr. Případy, které ukazují zkoumaný jev intenzivně, ovšem ne extrémně, poněvadž neobvyklé případy mohou poskytovat zkreslené informace o zkoumaném jevu.

Výběr maximální variace. Snahou je zachycení důležitých vzorců, tendencí napříč mnoha rozličnými případy.

Homogenní výběr. Oproti předešlé technice se soustřeďuje na výběr případů se stejnými nebo velmi podobnými rysy.

Výběr typického případu. Ukazuje nebo vyzdvihuje to, co je typické, normální, průměrné.

Oblastní záměrný výběr. Cílem je zachycení hlavních variací vlastností případů spíše než běžného, typického jádra. Každá oblast tvoří docela homogenní soubor. Příklad oblasti: nadprůměrné případy, průměrné případy a podprůměrné případy.

Výběr kritického případu. Umožňuje soustředění výzkumu na kritický případ, aniž by musely být zkoumány ostatní případy stejné kategorie. To dovoluje logické zobecnění poznatků získaných studiem kritického případu na celou kategorii případů, protože to, co se děje ve zkoumaném případě s vysokou pravděpodobností nastane i v ostatních případech.

Řetězový výběr (Anglicky snowball – sněhová koule.) První, výzkumníkem určený případ nebo klíčový respondent představuje první článek řetězu. Výzkumník se jej dotáže,

²⁷ Ve všech krocích se používá prostého náhodného výběru z příslušného základního souboru (soubor okresů, soubor měst ve vybraných okresech, soubor čtvrtí ve vybraných městech, soubor ulic ve vybraných čtvrtích, soubor domácností ve vybraných ulicích).

kdo by mohl hodně vědět o zkoumaném tématu. Takto se výzkumník dostane k dalšímu případu, opět položí tutéž otázku a výběr pokračuje („sněhová koule“ – vzorek – se nabaluje) do okamžiku, kdy se výzkumník nedovídá už nic nového o zkoumaném tématu nebo už nezbyvá žádný případ k výběru.

Kriteriální výběr. Do vzorku bereme všechny případy splňující nějaké kritérium související s výzkumným tématem a výzkumným cílem. Příklad: děti týrané v dětských domovech.

Teoretický výběr. V sociální skutečnosti se hledají ukázky toho, o čem vypovídají teoretické pojmy. Empirické události slouží k přepracování a přezkoumání významu teoretického pojmu.

Výběr potvrzujících a nepotvrzujících případů. Technika záměrného výběru používaná po prvním sběru dat. Slouží k prohloubení počáteční analýzy výběrem případů potvrzujících a stejně tak nepotvrzujících nalezené vzorce a pravidelnosti.

Příležitostný výběr. Jak kvalitativní výzkumný proces pokračuje, tak se objevují před výzkumníkem nové, neočekávané možnosti výběru dalších případů do vzorku. Dodatečný výběr případů obohacuje výzkumníka dalšími informacemi relevantními k výzkumnému tématu.

Náhodný záměrný výběr. Zvyšuje věrohodnost kvalitativního výzkumu, jestliže vzorek bude obsahovat více než jeden případ. Nicméně vzorek zahrnuje už příliš velké množství případů, aby je bylo možno zkoumat holisticky, do hloubky (orientačně 8 až 12 případů). Současně je vzorek příliš malý na zobecnění výzkumných závěrů na celou populaci (základní soubor). Účel náhodného záměrného výběru spočívá spíše v zajištění věrohodnosti výzkumu, než v zajištění jeho reprezentativnosti.

Výběr politicky důležitých případů. Zvláště evaluační výzkum například hodnocení programu v rámci aktivní politiky nezaměstnanosti je nevyhnutně do jisté míry politickou záležitostí. Výzkumník pak vybírá politicky důležité případy (program aktivní politiky nezaměstnanosti v regionu s vysokou dlouhodobou nezaměstnaností), aby na svůj výzkum soustředil veřejnou pozornost. Jindy mohou nastat okolnosti, za kterých se výzkumník bude vyhýbat výběru politicky citlivých případů, aby neupoutal nežádoucí pozornost veřejnosti.

Výběr vyhovujících případů. S jistou nadsázkou by se dal nazvat výběr případů, které jsou zrovna „po ruce“. Je to způsob výběru, který by měl odpovědný výzkumník použít opravdu ve stavu nejvyšší nouze – když už nic jiného nezbyvá. I když často používaná a relativně finančně levná varianta (v rušných ulicích větších měst se na kolemjdoucí běžně obrací tazatelé s žádostí o rozhovor), tak je to také varianta výběru případů nezaručující ani reprezentativnost výzkumu, ani věrohodnost výzkumu.

7.2.1 Velikost záměrně vybraného vzorku

Lze stanovit pravidlo pro optimální velikost záměrně vybraného vzorku, nějakou dobu pravidla velikosti reprezentativního vzorku pro náhodný výběr? Odpověď je rychlá a jasná: Ne, žádné takové pravidlo neexistuje. A to proto, že velikost vzorku závisí na kontextu, ve kterém se určitý kvalitativní výzkum odehrává. Neboli jednou může být 10 případů hodně jindy zase málo. Zcela běžně se velikost vzorku mění v průběhu kvalitativního výzkumného procesu. „*Validita, významnost a vzhled vytvořený z kvalitativního zkoumání mají více do činění s informační vydatností vybraných případů a s pozorovacími/analytickými schopnostmi výzkumníka než s velikostí vzorku,*“ (Patton, 1990, s. 185).

Množství informací v náhodně vybraném vzorku je přímo úměrné velikosti vzorku vyjádřené množstvím vybraných

jednotek. Výzkumník zvýší množství informací pouhým zvýšením počtu vybraných jednotek.

Na druhé straně množství informace v záměrně vybraném vzorku závisí na informační vydatnosti jednotek ve vzorku. Pouhé zvýšení počtu jednotek ve vzorku nestačí. Badatel musí současně vybrat jednotky vysoce nasycené informacemi. Pak mu stačí relativně nepočetný vzorek.

8 Metody a techniky sběru dat

Novověká věda odmítá jen vést disputace o věcech vně člověka, požaduje po vědci, aby zkoumal přímo samotné věci (viz téma 1 Poznání a věda). Sociální vědy, do nichž patří jednak sociální práce, jednak sociální politika, sdílejí tento požadavek. Základní metodou jak vyšetřit nějakou informaci o zkoumaných věcech či objektech je pozorování. Poněvadž se sociální vědy většinou zabývají kulturními objekty a jejich tvůrci – běžnými lidmi – tak používají v hojné míře dotazování. Konečně, informace o sociální realitě získávají sociální vědci studiem sociálních artefaktů, které vytvořili buď běžní lidé, nebo jiní vědci v jiných výzkumech. Ne všechny uvedené metody používají výzkumníci v sociální práci a v sociální politice stejně často. Metodu pozorování používají výjimečně především kvůli její časové náročnosti. Takže nejběžnějšími metodami sběru dat ve výzkumu sociální práce a sociální politiky (a také při práci na bakalářských a magisterských diplomových pracích) jsou různé techniky rozhovoru a ze sociálních artefaktů to je studium dokumentů. Proto jen stručně představím metodu pozorování a podrobněji se budu věnovat zejména metodě dotazování a potom studiu dokumentů.

8.1 Pozorování

8.1.1 Standardizované pozorování

Pozitivistické vědecké paradigma převzalo z přírodních věd a přizpůsobilo zvláštnostem sociálních věd pozorování ve formě měření. Má typicky následující rysy:

1. nezúčastněné;
2. skryté;
3. standardizované.

K bodu 1. Výzkumník-pozorovatel se neúčastní, nevstupuje do pozorovaného jevu, aby jej neovlivňoval. Výzkumník pozoruje události, chování, věci, procesy zvnějšku. Jedině tak pozorovatel obdrží objektivní data, to je data nezávislá na pozorovatelově myšlení, názorech, ba nezávislá na pozorovatelově existenci (viz pozitivistické vědecké paradigma v přednášce 2 Sociálně-vědní paradigmaty). Výzkumníkova neúčast, například v činnostech pozorované skupiny lidí, má cíl objektivitu pozorovaných dat. Výzkumníkův zásah se s požadavkem objektivní informace se slučuje jedině, když je pozorování součástí experimentu. Výzkumník zasahuje do pozorovaného chování skupiny lidí nepřímo, systematickou a vědomou manipulací s proměnnou, která ovlivňuje chování skupiny lidí (viz kapitola Kvantitativní výzkumná strategie), a efekty tohoto vlivu pak pozoruje.

K bodu 2. Protože sociální vědci pozorují většinou lidi, kteří jsou schopni postřehnout, že je výzkumník pozoruje a v důsledku toho změnit své chování, pak vyvstává požadavek skrytí pozorovatele. Tento požadavek na pozorování přistupuje k požadavku neúčasti výzkumníka, tedy jeho oddělení od pozorovaného objektu. Tudíž, objektivita pozorování je tím vyšší, čím je pozorovatel oddělenější od pozorovaného

objektu a čím méně ví pozorované objekty (lidé) o tom, že jsou pozorovány.

K bodu 3. Aby výzkumník nepozoroval náhodně, co mu přijde do jeho zorného pole, a výsledky pozorování v různých časových okamžicích nebo různými pozorovateli byly srovnatelné, musí být objekt pozorování standardizován. Jednak výzkumník ještě před vlastním pozorováním teoreticky vymezí objekty, které chce pozorovat: určité lidi, určitou skupinu lidí... a jejich vlastnosti: určité chování, komunikaci... Tyto vlastnosti pak operacionalizuje na proměnné a současně stanoví úroveň jejich měření. Například počet samovolného opuštění místa v lavici žáky základní školy během jedné vyučovací hodiny. Výzkumník standardizuje předem nejen co bude pozorovat, ale také kde bude pozorovat, např. v určité základní škole, a jak dlouho bude pozorovat, např. po čtyři týdny, od pondělí do pátku, od 8 do 14 hodin.

Příklad: výzkumník sleduje dění v učebně na základní škole z místnosti oddělené od učebny stěnou, v níž je vsazeno poloprůhledné sklo. Výzkumník skrze něj ze své strany vidí do třídy na žáky, ovšem všechno co, vidí z třídy žáci je jenom zrcadlo pověšené na zdi. Výzkumník pozoruje chování žáků ve třídě systematicky, strukturovaně, zajímá jej pouze určité chování v určitých situacích. Třeba sleduje chování hyperaktivních žáků: kolikrát za jeden vyučovací den opustí uprostřed výuky své místo apod. Pozorované chování zapisuje pozorovatel do záznamového archu. Po skončení pozorování připravuje data pro statistickou analýzu. Nominální a ordinální data kóduje na čísla a pak vpisuje do datové matice, intervalová a poměrová data přepisuje do datové matice rovnou. Jakmile má výzkumník data v datové matici, tak je může statisticky analyzovat.

8.1.2 Nestandardizované pozorování

Nestandardizované pozorování nevyhází výhradně z objektů a tříd (kategorií) objektů definovaných před pozorováním. Je více otevřeno tomu, co se vynoří při vlastním pozorování. Ani předem definované objekty nejsou převedeny na proměnné. Přesto výzkumník musí teoretické objekty, které chce pozorovat, podrobit alespoň prvním dvěma etapám operacionalizace, aby dospěl k empirickým, tudíž pozorovatelným, objektům. Výzkumník pozoruje podle volnějšího časového rozvrhu. Pozorování je omezeno buď potřebami sběru dat – výzkumník pozoruje tak dlouho dokud nezíská uspokojivá data –, nebo termínem stanoveným zadavatelem či odběratelem výzkumu. První případ typicky nastává v etnografickém výzkumu, kdy důkladné studium určité kultury vyžaduje pozorování v rozsahu několika roků. Přesto, že v posledním případě omezuje výzkumníkovo pozorování časový limit, není jeho pozorování naplánováno až do malých časových jednotek v řádu dnů, hodin a minut. Stejně volně je vymezen prostor pro výzkumníkovo pozorování: v případě evaluačního výzkumu to mohou být budovy organizace poskytující evaluovaný sociální program, ale už ne konkrétní místa v těchto budovách, ta vybírá výzkumník podle potřeby, podle toho jak se vyvíjí jeho pozorování. Nestandardizované pozorování může být jak nezúčastněné, tak zúčastněné, a jak skryté, tak otevřené. Vše se řídí potřebami konkrétního výzkumu. Pozorovatel si zapisuje po každém bloku pozorování, zpravidla na závěr dne, své postřehy do terénního deníku. Text zápisků z terénního deníku pak podrobuje kvalitativní analýze a interpretaci (viz téma 8 Zpracování kvalitativních dat).

8.2 Dotazování

Metoda dotazování využívá lidského kulturního výtvaru – jazyka – ke sběru dat. Přitom vědec a laik spolu komunikují buď tváří v tvář slovně, nebo na dálku písemně. Sociálně-vědní pozitivismus chápe dotazování jako pozorování

zvláštního druhu: pozorování zprostředkované dotazováním člověkem – respondentem. Na toto „zprostředkované pozorování“ jsou kladeny stejné nároky jako na pozorování-měření. Proto je interakce mezi výzkumníkem-tazatelem a respondentem při komunikaci kontrolována za účelem co největší objektivitu dotazování-měření. Kontrolovaná komunikační situace činí z jazyka neutrální prostředek přenosu informací. Cílem je minimalizace zkreslení dat zvláště přirozeným (běžným) jazykem. Výzkumníka prvotně nezajímá jazyk, ale určité objekty a jejich vlastnosti, třeba sociální fakty, ke kterým se chce „přes“ přirozený jazyk dostat. Dotazování jako měření vystupuje v technikách dotazníku nebo standardizovaného rozhovoru nebo psychologického testu.

Konstruktivistické paradigma se svým důrazem na interpretativní porozumění původním významům sociálních aktérů považuje v metodě dotazování (samozřejmě už ne v metodě pozorování) jazyk za pramen těchto významů. Tudíž, jazyk není pouhým komunikačním prostředkem jako v pozitivistickém paradigmatu, ale cílem. To, čemu chce výzkumník nejprve porozumět a poté interpretovat, jsou pojmy přirozeného jazyka lidí. Pak badatel používá techniku polostandardizovaného rozhovoru nebo některou z technik nestandardizovaného rozhovoru: rozhovor se směrnicemi nebo neformální konverzační rozhovor.

8.2.1 Dotazník a standardizovaný rozhovor

Používání uzavřených otázek s předem formulovanými otázkami a sadou odpovědí a stejné znění otázek a odpovědí pro každého respondenta a stejné pořadí otázek pro každého respondenta je společným rysem dotazníku a standardizovaného rozhovoru. Představují důležité nástroje měření v sociálně-vědním výzkumu. V čem se dotazník a standardizovaný rozhovor liší, to je komunikační situace.

	Dotazník	Rozhovor
Tazatel	nepřítomen	přítomen
Osobnost tazatele	nepůsobí	působí
Možnost zásahu do pozorování	není – z toho plyne nepružnost	je – z toho plyne větší pružnost

(Pramen: Lamser, 1966, s. 100.)

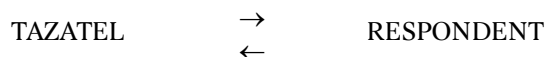
Na dotazník odpovídá respondent sám bez přítomnosti tazatele. Respondent obdrží dotazník spolu s průvodním dopisem od výzkumníka poštou a může na něj odpovídat doma a svým tempem a pak zasílá dotazník s odpověďmi poštou na výzkumníkovu adresu. Ačkoliv na jedné straně nepřítomnost tazatele neovlivňuje odpovědi respondenta, na straně druhé se nemá respondent na koho obrátit o vysvětlení, když nerozumí nějaké otázce v dotazníku. Komunikační situace dotazování technikou dotazníku má podle Lamsera (1966, s. 101) následující prvky:

Šipka (1) představuje přípravu dotazníku výzkumníkem. Šipka (2): hotový dotazník pak výzkumník-tazatel předá spolu s instrukcemi k jeho vyplnění buď osobně, nebo poštou. Šipka (3): respondent vyplní dotazník. Může jej také vyplnit jen částečně, protože nerozumí otázkám nebo se mu nechce na některé otázky odpovídat. Tuto skutečnost však tazatel nemůže ovlivnit. Šipka (4): respondent vrací dotazník tazateli buď osobně, nebo poštou. Samozřejmě ne všechny dotazníky se tazateli do stanoveného termínu vrátí.

V praxi se pohybuje návratnost dotazníku okolo 50 % nebo ještě méně.²⁸

Ve *standardizovaném rozhovoru* používá tazatel dotazník jako záznamový arch, o který se opírá při kladení otázek a zápisu respondentem označených odpovědí. Tazatel poskytl v úvodu rozhovoru respondentovi instrukce o výběru odpovědi ze seznamu předem připravených odpovědí. Potom předčítá ze záznamového archu respondentovi postupně jednotlivé otázky a k nim jednotlivé odpovědi. Respondent vybírá odpovědi ze seznamu odpovědí a tazatel to zapisuje do záznamového archu. Komunikační situaci lze zachytit následujícím schématem (Lamsers, 1966, s. 110).

Narozdíl od dotazníkové techniky působí při standardizovaném rozhovoru na respondenta přítomnost tazatelovy osoby. Interakci mezi tazatelem a respondentem do značné míry standardizuje záznamový arch, podle kterého tazatel klade každému respondentovi otázky ve stejném pořadí a ve stejném znění a nabízí k jednotlivým otázkám stejné a stejné formulované odpovědi. Záznamový arch však není všemocný: tazatel by měl klást otázky neutrálně zabarveným hlasem a neměl by dávat najevo svůj postoj k tomu, jak respondent odpovídá. Takto je v maximální možné míře zaručeno, že proměnlivost odpovědí jednotlivých respondentů bude spíše odrážet jejich názor na obsah otázky než rozdílnou reakci na tazatelovu osobu. Tím pádem budou data naměřená dotazováním u jednotlivých respondentů ekvivalentní a tudíž srovnatelná. To znamená, že například rozdíl mezi číselnými hodnotami jedné proměnné u dvou respondentů bude odrážet rozdílnou intenzitu určité vlastnosti a ne různou intenzitu reakce na vzhled a zabarvení hlasu tazatele.

Nyní se zastavíme u obsahu otázek v dotazníku nebo standardizovaném záznamovém archu (dále budu pro oba používat jednotného značení dotazník). Dotazník může obsahovat jednak otázky šetřící faktuelní data (dále jen „faktuelní otázky“) jednak otázky šetřící subjektivní stavy respondenta (dále jen „subjektivní otázky“).

Odpovědi na *faktuelní otázky* může tazatel v zásadě obdržet také z jiných zdrojů než od respondenta. Tazatel tudíž může ověřit jejich pravdivost nezávisle na respondentovi. Faktuelní otázky směřují na respondentovo chování, na události, čas, místo, množství, procedury, demografické údaje o respondentovi a na znalosti. Aby mohli lidé odpovídat o faktech objektivně, tak musí stejně rozumět definici toho, o čem mají vypovídat. Dále je třeba mít na paměti:

- „[r]espondenti nemusí mít potřebné informace k odpovědi na otázku;
- respondent může být obeznámen s informací, ale má potíže vybavit si ji;
- v otázkách, které vyžadují výpověď o událostech, k nimž došlo v určitém časovém období, respondent si vzpomene, že k události došlo, ale má obtíže ji přesně umístit v časovém rámci vyhlášené otázky,“ (Fowler, 1995).

Otázky by měly také redukovat sebe-stylizaci respondentů podle společenských požadavků. Respondenti mají sklon se líčit v lepším světle, než ve skutečnosti jsou (například v odpovědích na otázku na jízdu automobilem po požití alkoholu apod.).

Zásady pro psaní faktuelních otázek:

- „Vystříhejte se dvojznačných slov. Definujte v otázce klíčové termíny.

- Minimalizujte obtíže s pamětí a s dotazovacími úkoly zadanými respondentům.
- Pro úkoly, které stanovují nezvyklou definici nebo jsou výzvami pro respondentovu paměť, užívejte násobné otázky.
- Pomozte respondentům vzpomenout si a umístít události v čase podněty, které užívají asociací a jiných paměťových pomůcek.
- Ujistěte se, že forma pokládaných otázek odpovídá realitě, která má být popisována.
- Navrhněte všechny aspekty sběru dat tak, aby minimalizovaly možnost, že jakýkoli respondent bude mít pocit, že jeho zájmy budou nejlépe obslouženy tím, že nedá správnou odpověď na otázku,“ (Fowler, 1995, s. 45).

Subjektivními otázkami se tazatel ptá respondenta na informace, které existují jen v jeho vědomí. Tazatel nemůže jejich pravdivost ověřit nezávisle na respondentovi. Subjektivní otázky lze jemněji třídit na:

popis a hodnocení lidí, míst a věcí. Dotazovací úkol pro respondenta spočívá v umístování objektu (předmětu) odpovědi ve vymezeném kontinuu, například hodnotovém intervalu (viz bodovací škálu nebo sémantický diferenciál níže). Měření odezev na myšlenky (ideje): místo toho, aby respondenti umístili objekt na definovaném kontinuu, tak jsou požádáni o míru vzdálenosti mezi jejich názorem nebo preferencí a myšlenkou vyjádřenou v otázce.

Zásady pro formulaci subjektivních otázek.

- „Protože neexistují žádné standardy hodnocení přesnosti nebo správnosti odpovědi, pak je při měření subjektivních stavů obzvláště kritická standardizace stimulu (podnětu) vyvolané otázkou. Z tohoto důvodu se návrh otázek, které mohou být administrovány shodným způsobem, a které znamenají stejnou věc pro všechny respondenty, nachází vysoko v seznamu strategií pro tvorbu dobrých měř subjektivních stavů.
- Stejně důležitá je standardizace dotazovacího úkolu. To znamená jasné definování rozměrů nebo kontinua, které respondenti musí používat při bodování, a poskytnutí rozumného způsobu jak mají sami sebe umístit na tomto kontinuu nehledě na to, co budoují.
- Rozdělení [hodnot] odpovědí vzešlých z otázek na subjektivní stav je relativní; nemá žádný absolutní význam. Odtud plyne, že střední nebo průměrná odpověď na otázku je irelevantní vskutku nesmyslná. Standardem pro otázky na subjektivní stavy je spíše rozsah, v němž [hodnoty odpovědí] poskytují validní informaci o pozici respondenta ve vztahu k ostatním respondentům. Obecně řečeno, čím více respondent používá kategorií [předem připravených odpovědí] o které je požádán, tím lépe.
- Kombinování odpovědí na několik otázek je často efektivním způsobem ke zvýšení validity měření,“ (Fowler, 1995, s. 77).

Většina otázek v dotazníku je uzavřených a jen občas zařazuje výzkumník otázky otevřené, a to když chce dát, byť minimální, prostor respondentovu vlastnímu názoru. V dotazníku se objevují následující formy uzavřených otázek:

Bodovací škála Likertova stylu. Tento přístup spočívá v předložení tvrzení a dotazu respondentovi v tom smyslu, aby určil na pětimístné bodovací stupnici jak silně souhlasí nebo nesouhlasí s tvrzením. Příklad: respondentovi je předloženo tvrzení, že „Pracovníci úřadu práce pozorně nasloučali tomu, co jsem říkal.“ Následně je respondent vyzván, aby označil na stupnici odpovídající bod.

²⁸ Návratnost je počet vrácených dotazníků vydělený počtem odeslaných dotazníků.

Stupnice 5-4-3-2-1, kde 5 = rozhodně souhlasím, 4 = souhlasím, 3 = jsem neutrální, 2 = nesouhlasím, 1 = rozhodně nesouhlasím.²⁹

Sémantický diferenciál. Spočívá ve výběru přídavných jmen představujících dva extrémy kontinua a požadavku na respondenta, aby označil místo mezi dvěma extrémy. Příklad: otázka zní „Jaký byl přístup sociálního pracovníka během Vaší návštěvy v organizaci?“

Panovačný 1 2 3 4 5 6 7 Podřízený

Zatrhávací seznam. Sestává ze seznamu otázek a odpovědí, respondenti jsou požádáni o zatržení, zakroužkování relevantní položky.

Pořadový formát. Respondentovi je předložen seznam odpovědí a je požádán, aby je sestavil do pořadí podle jejich důležitosti (např. výčet dovedností sociálního pracovníka).

Ukázka jednoduchého dotazníku (Alston, Bowles, 2003, s. 103--104). Otázka 1 má formu zatrhávacího seznamu; otázka 2 má formu Likertovy bodovací škály; otázka 3 je stejně jako otázka 1 ve formě zatrhávacího seznamu; otázka 4 je otevřená.

1 Zatrhněte prosím čtvereček [s variantou], která popisuje dávku sociální podpory, kterou jste obdržel/a, když jste poprvé navštívil/a úřad Oddělení Sociálního Zabezpečení³⁰:

- Důchod pro osamělého rodiče
- Příspěvek mladému člověku bez obydli
- Starobní důchod
- Podpora pro tělesně postiženého
- Speciální dávka
- Dávka v nezaměstnanosti
- Jiné
- Nepřijata žádná dávka

2 Ukažte prosím, jak jste měl/a pocity při Vašem prvním rozhovoru s pracovníky oddělení, zakroužkováním jedné z pěti známek pro následující výroky. A to, na škále, 1 = rozhodně nesouhlasím a 5 = rozhodně souhlasím.

O mém prvním pohovoru na Oddělení sociálního zabezpečení bych mohl/a říci:

a) pracovníci pozorně poslouchali to, co jsem musel/a říci:

1	2	3	4	5
rozhodně nesouhlasím		jsem neutrální		rozhodně souhlasím

b) pracovníci jednali tak, jako bych lhal:

1	2	3	4	5
rozhodně nesouhlasím		jsem neutrální		rozhodně souhlasím

c) pracovníci se mnou zacházeli s respektem:

1	2	3	4	5
rozhodně nesouhlasím		jsem neutrální		rozhodně souhlasím

d) postoje pracovníků potřebují zlepšení:

1	2	3	4	5
rozhodně nesouhlasím		jsem neutrální		rozhodně souhlasím

e) pracovníci mi poskytli informace, které jsem potřeboval:

1	2	3	4	5
rozhodně nesouhlasím		jsem neutrální		rozhodně souhlasím

²⁹ Pozor: uzavřená otázka ve formě škály či škálovací otázka není shodná se škálou vyvinutou metodou škálování! Škála je normalizovaný měřicí nástroj sestávající ze strukturovaného souboru uzavřených otázek, mimo jiné také uzavřených otázek ve škálovací formě. Tato škála měří určitou vlastnost. Kdežto škálovací otázka je jednou z podob uzavřených otázek dotazníku.

³⁰ Department of Social Security, australská obdoba české Správy sociálního zabezpečení.

f) pracovníci rozuměli mé situaci:

1	2	3	4	5
rozhodně nesouhlasím		jsem neutrální		rozhodně souhlasím

3 Bylo Vám při prvním pohovoru na Oddělení sociálního zabezpečení sděleno Vaše právo na odvolání se proti rozhodnutím, které Oddělení udělalo?

Ano Ne

4 Popište, prosím, jak se k Vám pracovníci během prvního pohovoru na Oddělení chovali.

Odpověď:

Ještě se zmíníme o zvláštním typu otázky v dotazníku: o filtrační otázce. *Filtrační otázkou* tazatel kontroluje, zda jsou následující otázky pro respondenta relevantní, například zda má pro jejich zodpovězení vědomosti určitého druhu. Příklad: filtrační otázka „Jedíte do zaměstnání automobilem jako jeho řidič?“ Ano/Ne. Kladná odpověď nasměruje respondenta na sadu otázek o různých aspektech řízení a cestování automobilem. V případě záporné odpovědi filtrační otázka navádí respondenta na jinou sadu otázek.

Abyste formuloval opravdu dobré otázky, měl by se držet následujících zásad (Vaus de, 2002, s. 97--99).

- „Používejte jasnou, jednoduchou češtinu; vyhýbejte se žargonu, akronymům (iniciálové vlastní jméno: APZ, MPSV...) a iniciálám.“
- Udělejte otázky tak krátké, jak je to jen možné.
- Buďte jasní a vyhýbejte se mnohoznačností (ověřte i také kulturní význam termínů).
- Vyhnete se dvojitým (double-barreled) otázkám (například se ptejte na matku a otce odděleně, neptejte se na rodiče).
- Vyvarujte se navádějících otázek (například „Že byste nesouhlasil s tím, že všichni lidé na sociální podpoře jsou líní?“).
- Vyvarujte se slova „ne“ (vyhýbejte se negativům, zvláště v uzavřených otázkách – mohou být velmi matoucí).
- Vyvarujte se umělého vytváření názoru (umožněte volby „nevím“ nebo „žádný názor“. Používejte filtrační otázky ke kontrole toho, zda lidé ví o námětu, který zkoumáte).
- Rozhodněte se, zda má být formulace osobní, nebo neosobní.“

8.2.2 Psychologický test

Při zkoumání témat souvisejících s jedincem a jeho osobností se zejména v sociální práci používají psychologické testy. Na první pohled se psychologický test příliš neliší od dotazníku. Test také obsahuje standardizované měřicí instrumenty, zpravidla uzavřené otázky, v pevném pořadí, testovaný jej může vykonat sám nebo za asistence výzkumníka. Zde však podobnost končí. Narozdíl od dotazníku představuje test jako celek jeden standardizovaný měřicí instrument. Jinými slovy, určitý test tvoří stálá struktura stejných měřících instrumentů (uzavřených otázek apod.). Test prověřili jeho tvůrci na reprezentativním souboru z běžné populace, takže potom slouží jako „norma“ pro zkoumaný objekt, například pro inteligenci. Hotovým testem pak vědec měří inteligenci jedince a na základě celkového skóre může stanovit odchylku od normy.

Výzkumník má test většinou k dispozici již hotový a použitelný ve svém výzkumu. Badatel vybírá ze sady hotových testů, test/y případně tomu, co chce měřit. Například chce měřit smysl přikládany lidmi životu. K dispozici má hned několik testů: například logotest nebo existenciální škálu (dále v textu jen ESK). Tak ESK definují její autoři násled-

dovně: „Existenciální škála je sebeuposuzovací dotazník a měří kompetenci osoby zacházet se sebou a se světem,“ (Längle et al., 2001, s. 17). Testovaný – proband – je vyzván otázkami k hodnocení sebe sama z hlediska své schopnosti k existenci. Existenciální škálu tvoří čtyři základní stupnice (škály), každá měří jeden faktor (dimenzi) schopnosti k existenci: sebeodstup, sebezpřesah, svoboda a odpovědnost. Každá stupnice je zase tvořena jednotlivými (uzavřenými) otázkami. Stupnice jsou vytvořeny technikou škálování.³¹ Výchoziskem škálování je většinou teoretický pojem. Autoři ESK to tvrdí jasně: „Tento test [ESK] si mimo jiné klade za úkol operacionalizovat tradiční, filozoficky chápané pojmy franklovské antropologie a učení o smyslu novým, teoreticky založeným a prakticky použitelným metodickým postupem,“ (Längle et al., 2001, s. 14).

Pokud to je možné, pak tvůrce testu rozloží teoretický objekt – kompetenci zacházet se sebou a se světem – na faktory, což je obdoba dimenzí zmíněných výše v kapitole „Operacionalizace a měření“. Potom badatel k jednotlivým faktorům sestaví škály z uzavřených otázek. Otázky pokrývají pokud možno všechny aspekty daného faktoru. Návrh škál nechá tvůrce testu posoudit odborníkům v tom smyslu, zda adekvátně vystihují měřený faktor. Následně tvůrce testu experty upravenou škálu „normalizuje“ podle náhodně vybraného vzorku obyvatelstva. Například ESK byla svými rakouskými tvůrci normalizována na náhodně vybraném vzorku z obyvatel Rakouska v počtu 1028 lidí. Na základě výsledků normalizace byly sestaveny tabulky normálních hodnot či skóre. Pak se ESK a obecně každý test stává hotoovým nástrojem, kterým může výzkumník měřit „kompetenci zacházet se sebou a se světem“ u jednotlivých osob a naměřené hodnoty interpretovat podle normalizovaných tabulek.

8.2.3 Nestandardizovaný rozhovor

Jestliže je dotazník a standardizovaný rozhovor nevhodnější technikou měření kvantitativních dat metodou dotazování, pak je nestandardizovaný rozhovor nevhodnější technikou sběru kvalitativních dat metodou dotazování. Cílem nestandardizovaného rozhovoru je zpřístupnění respondentovy vnitřní perspektivy pro výzkumníka, což pouhým pozorováním není možné dosáhnout. Totiž „[n]emůžeme pozorovat pocity, myšlenky a záměry. Nemůžeme pozorovat chování, ke kterým došlo v minulém časovém okamžiku. Nemůžeme pozorovat situace, které vylučují přítomnost pozorovatele [výzkumníka]. Nemůžeme pozorovat, jak si lidé organizovali svět, a významy které připojují tomu co se ve světě děje. Musíme se lidí na tyto věci zeptat,“ (Patton, 1990, s. 278).

A ještě jednou Patton: „Fundamentálním principem kvalitativního rozhovoru je poskytnout rámec, v němž respondenti mohou vyjádřit svá vlastní porozumění vlastními pojmy,“ (Patton, 1990, s. 291). Totiž dotazník nebo rozhovor využívající jenom standardizované otázky nutí respondenty, aby vtěsňali svoje vědomosti, zkušenosti a pocity do výzkumníkem stanovených kategorií. O standardizaci rozhovoru nelze hovořit absolutně – vždy je to otázka míry. Do třídy nestandardizovaných rozhovorů, nebo dává-li čtenář přednost označení třída kvalitativních rozhovorů, zařazují z praktických důvodů následující techniky (členění podle Patton, 1990, s. 280):

- polostandardizovaný rozhovor;
- rozhovor se směrnicemi;
- neformální konverzační rozhovor.

Polostandardizovaný rozhovor sestává ze souboru otázek, které jsou seřazeny tak, aby na ně každý respondent odpovídal ve stejném pořadí, a formulovány tak, aby se ptaly kaž-

dého respondenta stejnými slovy. Otázky jsou napsány v konečném znění ještě před vlastním dotazováním. Jakékoli dodatečné otázky, kterými výzkumník při rozhovoru vyjasňuje respondentovi předem formulované otázky, musí tazatel napsat nebo přepsat spolu s odpověďmi. Polostandardizovaný rozhovor minimalizuje vliv tazatele, což je důležité, když pracuje více tazatelů současně. Taktéž je zaručeno, že nebude od jednoho respondenta získáno více informací než od jiného respondenta, což se může stát v případě volné konverzace. Pak se snižuje důvěryhodnost dat. Polostandardizovaný rozhovor rovněž minimalizuje proměnlivost v odpovědích. Praktické důvody pro užití polostandardizovaného rozhovoru: když je omezený čas na rozhovor pro rozhovor s surčitým respondentem nebo má tazatel možnost hovořit s respondentem pouze jedenkrát. Slabinou je to, že neumožňuje výzkumníkovi sledovat témata, která nebyla předvídána před započatím rozhovoru.

Technika rozhovoru se směrnicemi navádí tazatele při rozhovoru na předem definované náměty a témata, přičemž směrnice neříkají v jakém pořadí se má tazatel respondentů na témata ptát. Psané směrnice neobsahují mimo témat znění otázek. Výzkumník-tazatel definuje před rozhovorem jen seznam témat, otázky formuluje podle průběhu rozhovoru a rovněž jejich pořadí vyplývá z kontextu rozhovoru. Jinými slovy, tazatel se při rozhovoru opírá o seznam témat, na která by se měl zeptat všech respondentů, a jak bude otázky formulovat a v jakém pořadí, zda bude klást doplňující otázky, tak v tom má tazatel „volnou ruku“. Technika rozhovoru se směrnicemi je zvláště užitečná při vedení skupinového rozhovoru.

Konečně v neformálním konverzačním rozhovoru má respondent největší volnost. Tazatel pouze usměřuje „tok“ respondentovy řeči. Tazatel přichází pouze s mlhavou představou o námětu rozhovoru. Otázky a jejich znění pak vyplývají z momentální kontextu rozhovoru. Témata neformálního konverzačního rozhovoru se také mohou průběžně vynořovat ze situací při pozorování. Totiž neformální konverzační rozhovor výzkumníci velmi často kombinují v rámci terénního výzkumu s pozorováním. Výzkumník pozoruje například sociálního pracovníka při nějaké činnosti a pak s ním začne rozhovor otázkou související s touto činností.

Podobně jako pro standardizované otázky či „měřicí“ otázky se také pro kvalitativně vedené otázky praxí ustálily zásady pro jejich tvorbu a formulaci.

1. Formulujte skutečně otevřené otázky.
2. Pokládejte jednoduché a jasné otázky.
3. Formulujte a pokládejte neutrální otázky.

K bodu 1. „Způsob jakým je otázka formulována je jedním z nejdůležitějších prvků pro určování toho, jak respondent bude odpovídat,“ (Patton, 1990, s. 295). Toto zdánlivě „banální“ tvrzení má při kvalitativním rozhovoru výrazné dopady na povahu vyšetřených dat. Totiž někteří výzkumníci ctí pravidla pečlivě formulace v případě standardizovaných otázek a menší standardizaci a otevřenost kvalitativních otázek ztotožňují s absencí jakýchkoli pravidel. I když je vedení kvalitativního rozhovoru do značné míry „umění“ závislé na dovednostech výzkumníka, přece jenom značná část závisí na použitých instrumentech – na formulaci otázek a způsobu jejich pokládání. Metodologická bezstarostnost může třeba vyústit v kladení implicitně uzavřených otázek.

„Uvažujme následující ‚otevřenou‘ otázku: ‚Jak jste spokojen s tímto programem?‘ Na povrchu to vypadá, že by to mohla být otevřená otázka. Po bližším ohledání je nicméně jasné, že rozměr podle kterého může respondent odpovídat na otázku už byl ukázán. Respondent byl dotázán na nějaký stupeň spokojenosti,“ (Patton, 1990, s. 296). Na takovou otázku

³¹ Pozor: nezaměňovat metodu škálování za uzavřenou otázku ve formě Likertovy bodovací škály!

respondent pravděpodobně odpoví: „Docela spokojen,“ „Mírně spokojen,“ „Spíš než spokojen, tak jsem nespokojen“ apod. Odpovědi se ne náhodou podobají standardizovaným odpovědím v uzavřené otázce. Výzkumník formuloval otázku formálně otevřenou, ale z hlediska gramatické struktury uzavřenou. Tudíž nelze učinit z uzavřené otázky otázku otevřenou pouhým „umazáním“ standardizovaných odpovědí.

„Opravdu otevřená otázka nepředpokládá, který rozměr citění nebo myšlení bude pro respondenta přednostní. Opravdu otevřená otázka dovoluje osobě, která je dotazována, vybrat z plného repertoáru možných odpovědí této osoby,“ (Patton, 1990, s. 296). Takové otevřené otázky na klienta nějakého sociálního programu mohou být: „Jaké máte pocity z tohoto programu? Jaký je váš názor na tento program? Co si o tomto programu myslíte?“ (Patton, 1990, s. 296).

Do „rodiny“ skrytě uzavřených otázek patří také otázky navádějící respondenta k dichotonomickým odpovědím typu „Ano“, nebo „Ne“. Takové otázky se ptají na existenci něčeho a respondentovi nezbyvá než odpovědět, že to existovalo nebo neexistovalo. Například: „Jste spokojen s programem? [...] Byla to pro vás důležitá zkušenost?“ (Patton, 1990, s. 297). Tazatel nebývá většinou s takovou strohou odpovědí spokojen a nejhorší věc, kterou může udělat je, když začne „vytloukat klín klínem“, když se snaží přimět respondenta k větší výřečnosti několika dalšími otázkami dichotonomického typu... Pak většinou dosáhne opaku, neboť respondent nabude dojmu, že po něm tazatel dichotonomický způsob odpovídání chce.

K bodu 2 výše na straně 28. Zásada „neptat se v jedné otázce na více věcí najednou“ platí pro všechny typy otázek, jak pro standardizované, tak pro polo- a nestandardizované. Příklad dvojité otázky: „Jak se vám líbila budova a pracovníci?“ Respondent neví na co má dříve odpovídat, tak postupuje pragmaticky a zvolí něco z toho, na co se otázka ptá, třeba se omezí jen na svůj estetický dojem z budovy a pracovníky (takticky) vynechá. Tazatel napraví chybu položením dvou oddělených otázek: „Jak se vám líbila budova?“ „Jak se vám líbili pracovníci?“ Respondenta také přirozeně matou nejasné a nesrozumitelně formulované otázky. Hlavní pramen nesrozumitelnosti vyvěrá z jiného slovníku či dokonce z jiného jazyka. První případ nastává, když tazatel používá odborných termínů lidově řečeno „cizích slov“ nebo naopak, když respondenti mezi sebou nehovoří „čistým“ přirozeným (běžným) jazykem, ale hovoří slangem. Používají například úřednických zkratk – „ápézetka“ = APZ, aktivní politika zaměstnanosti – nebo přezdívek apod. Druhý případ nastává při dotazování národnostních menšin, například Romů, nebo při mezinárodním výzkumu. Přestože tazatel ovládá cizí jazyk, nemusí cítit všechny významové jemnosti výrazů cizího jazyka.

„Zúčastněný rozhovor někdy vyžaduje znalost specifického jazyka ‚sociální kategorie‘, s níž jsme ve styku, což předpokládá eventuální předchozí trénink nebo aspoň dostatečnou informaci (slangy, profesionální žargon apod.). Je jasné, že při studiu zejména periferních či marginálních částí populace je taková znalost zcela nezbytná, o čemž by mohli vyprávět mnoho pozoruhodného ti, kdo zkoumali například cikánskou populaci,“ (Petrušek, 1993, s. 130). Jasnost a srozumitelnost svých otázek tazatel zvýší, když:

- se vystříhá odborných termínů;
- se před rozhovorem, nebo prostřednictvím prvního kola rozhovorů, seznámí se zvláštnostmi jazyka respondentů.

Konečně nejasné zadání směřuje respondentovi také otázka typu „Proč?“. Totiž, otázka typu „Proč?“ jde za hranice toho, s čím má respondent zkušenosti a vybízí ho k myšlenkovým spekulacím o příčinách událostí a účelech

lidského jednání. Respondent pak až příliš popouští mnohdy „na sílu“ uzdu své momentální fantazii, aby tazateli vůbec něco odpověděl. A otázka typu „Proč?“ může také v respondentovi vzbudit pochybnosti, zda odpověděl na předchozí otázku „správně“ nebo může respondent nabýt dojem, že se tazatel podivuje nad jeho odpovědí na předešlou otázku. Pak může odpovídat úsečně a odměřeně a informační hodnota odpovědi se snižuje...

Proto tazatel udělá nejlépe, když nebude otázky typu „Proč?“ klást a zeptá se na stejnou věc jinak. Příklad (Patton, 1990, s. 314–315): otázka „Proč jste se zúčastnil tohoto programu?“ Tazatel se vyhne otázce typu „Proč?“ jinak a jasněji formulovanou otázkou na totéž. „Co vás k tomuto programu přitáhlo?“ Nebo: „Jací lidé hráli roli v tom, že jste se zúčastnil programu?“

K bodu 3 výše na straně 28. Neutralita se týká obsahu toho, co respondent říká, a toho, jak to říká. Tazatel nesmí ani „řeči těla“ (mimikou obličeje, a gesty), ani obsahem a tónem jakým klade otázky projevat libost nebo nelibost. S neutralitou otázek jde „ruku v ruce“ tazatelův respekt k osobě respondenta a tazatelovo souznění, to je navození vztahu vzájemného porozumění a důvěry. „Souznění znamená, že respektuji dotazované lidi, takže co řeknou je důležité kvůli tomu, kdo to řekl,“ (Patton, 1990, s. 317). Patton uvádí, že při rozhovoru může napomoci neutralitě mimo jiné ukázkový příklad v otázce. Tazatel tím dává respondentovi najevo, že ví jak o špatných, tak o dobrých věcech a tudíž nemá zájem na „[...] něčem co je obzvláště senzační, obzvláště negativní, nebo zvláště pozitivní,“ (Patton, 1990, s. 317).

Tazatel takto respondentovi sděluje, že má skutečně zájem jen o to, jaké jsou jeho zkušenosti. Patton (1990, s. 317–318) uvádí otázku z rozhovoru, který vedl s mladistvými delikventy umístěnými do domácností se skupinovou pěstounskou péčí. „Cílem jedné části rozhovoru bylo zjistit jak s mladistvými zacházejí rodiče ze skupinových domácností. [Otázka:] ‚Dobře, teď bych se tě rád zeptal, abys mi řekl jak s tebou zacházeli rodiče ve skupinové domácnosti. Některé děti nám řekly, že cítily, že je s nimi zacházeno jako jedním z rodiny ve skupinové domácnosti; jiné děti nám řekly, že s nimi rodiče ze skupinové domácnosti špatně nakládali a bili je; jiné děti nám řekly o sexuálních věcech, které jim byly dělaný; některé děti nám řekly hodně o rekreačních a zájmových věcech; některé děti cítily, že je s nimi bylo zacházeno opravdu dobře a s některými dětmi bylo opravdu zacházeno špatně. A co ty – jak s tebou bylo zacházeno ve skupinové domácnosti?‘“

8.2.4 Techniky dotazování: přednosti a slabiny

Patton (1990, s. 288–289) uvádí přehled předností a slabín jednotlivých technik metody rozhovoru. My ho zde upravený uvádíme níže.

Neformální konverzační rozhovor

- Přednosti. Otázky se vynořují z bezprostředního kontextu a jsou kladeny v přirozeném běhu věcí; neexistuje určování předmětů otázek nebo znění otázek před zahájením rozhovoru. Zvyšuje významnost otázek a jejich „výtrysky“; rozhovory staví na pozorování a vynořují se z pozorování; rozhovor může být přizpůsoben jedincům a okolnostem.
- Slabiny. Různé informace sebrané od různých lidí různými otázkami. Méně systematický a méně úplný, jestliže určité otázky nevyvstávají „přirozeně“. Organizace a analýza dat může být docela obtížná.

Rozhovor se směrnicemi

- Přednosti. Náměty a předměty, které má rozhovor pokrýt, jsou specifikovány předem, ve formě nástinu; tazatel rozhoduje o pořadí a znění otázek v průběhu rozhovo-

ru. Nástin zvyšuje úplnost dat a činí sběr dat u každého respondenta trochu systematickým. Logické mezery v datech mohou být předvídaný a vyplněny. Rozhovor zůstává dosti konverzačním a situačním.

- Slabiny. Důležité a „krystalizující“ náměty mohou být neúmyslně vynechány. Tazatelova pružnost v řazení a formulaci otázek může vyústit do podstatně odlišných odpovědí z různých perspektiv, takto snižující srovnatelnost odpovědí.

Polostandardizovaný rozhovor

- Přednosti. Přesné znění a řazení otázek je určeno předem. Všem respondentům jsou položeny stejné základní otázky ve stejném pořadí. Otázky jsou formulovány v úplném otevřeném formátu. Respondenti odpovídají na stejnou otázku, takto zvyšující srovnatelnost odpovědí; data jsou úplná u každé osoby, co se týká námětů a témat, ke kterým směřoval rozhovor. Omezuje tazatelovy vlivy a zkraslení, jestliže je užito více tazatelů. Dovoluje uživateli evaluaci vidět a přehlédnout instrumentaci použitou v evaluaci. Usnadňuje organizaci a analýzu dat.
- Slabiny. Malá pružnost ve vztahu rozhovoru ke konkrétním jedincům a okolnostem; standardizované znění otázek může zužovat a omezovat přirozenost a závažnost otázek a odpovědí.

Standardizovaný rozhovor

- Přednosti. Otázky a kategorie odpovědí jsou určeny předem. Odpovědi jsou dány; respondent vybírá z těchto daných odpovědí. Analýza dat je jednoduchá; odpovědi mohou být přímo srovnávány a snadno agregovány; v krátkém čase může být položeno mnoho otázek.
- Slabiny. Respondenti musí přizpůsobit svoje zkušenosti a pocity výzkumníkovým kategoriím; může být nahlížen jako neosobní, bez důležitosti významu a mechanistický. Může překroutit to, co respondenti skutečně míní nebo zakouší tím, že zcela omezuje jejich výběr odpovědí.

8.3 Studium dokumentů

Konečně vedle pozorování a dotazování představují pramen dat artefakty (umělé, lidské výtvořiny), ne lidé, či skupiny lidí, takže výzkumník neovlivňuje šetřením dat chování lidí, kteří jej zajímají. Náš zájem o artefakty omezíme pouze na dokumenty vzhledem k jejich významu a nejčastějšímu užití ve výzkumech v oblasti sociální politiky nebo sociální práce. Lze rozlišit archivní záznamy:

- veřejné;
 - ◆ statistické záznamy;
 - ◆ úřední dokumenty;
 - ◆ sdělení hromadných sdělovacích prostředků.
- soukromé.

Veřejné archivní záznamy mohou být nazírány jako ty, které někdo připravil se zjevným úmyslem tak, aby je mohli zkoumat ostatní lidé. Ačkoliv některé veřejné archivy jsou přístupné pouze přesně vymezenému okruhu lidí – studijní evidence na univerzitě, soudní spisy – přesto nepostrádají obecný rys veřejných archivů – standardizované záznamy a systematické uspořádání. Archivem zde nemáme na mysli synonymum knihovny. Knihovna je jednou z forem veřejného archivu.

Další podoby veřejného archivu mohou představovat například nápisy na náhrobních kamenech, evidence motorových vozidel, účetní knihy...

Příklady statistických (administrativních) záznamů: záznamy v matrice občanů, katastrální rejstřík ... ale také

datováze kvantitativních nebo kvalitativních dat ze sociálně-vedních výzkumů.

Příklady úředních dokumentů: firemní nebo školní účetnictví, evidence, zápisy ze schůzí.

Masová média: záznam komerčních médií „[...] reprezentuje jakýkoli psaný, kreslený, zaznamenaný (video nebo audio) materiál vyrobený pro obecnou nebo masovou spotřebu,“ (Berg, 2001, s. 191). Jde zejména o noviny, knihy, časopisy, přepisy televizních programů, videozáznamy, kreslené komiksy, mapy...

Soukromé archivy: například úplný podrobný životopis, tématický životopis (životopis známého zloděje, sportovce); editovaný životopis (výzkumník vystupuje jako editor životopisu), osobní korespondence, poznámky sebevrahů...

Z hlediska míry interpretace zapsaných událostí rozlišujeme primární a sekundární dokumenty.

Primární dokumenty jsou přímými záznamy událostí a jevů. Jejich autoři v nich zaznamenali události, které se děly za jejich života a byli buď přímými svědky těchto událostí, nebo se od nich dověděli od svých současníků.

Sekundární dokumenty „[...] jsou založeny na primárních dokumentech. Obsahují nějakou formu interpretace primárních dokumentů (informací),“ (Lamsler, 1966, s. 118).

Dokumenty ať už primární nebo sekundární obsahují vždy data vyšetřená a uspořádaná někým jiným než výzkumníkem a za jiným účelem než je poznávací cíl stanovený výzkumníkem. Taková data se nazývají *sekundární data*. Data vyšetřená výzkumníkem s ohledem na poznávací cíl, který si stanovil, se nazývají *primární data*. Jestliže dokumenty vždy dávají sekundární data, pak pozorování a dotazování dávají data primární.

Ještě než se výzkumník pustí do studia dokumentů, tak musí prověřit jednak jejich vhodnost vzhledem k stanovenému poznávacímu cíli výzkumu jednak jejich platnost (validitu). Tento postup nazývají historikové kritika pramenů.³² Kritika pramenů či dokumentů „[f]e dvoji: Vnější: zjišťuje, zda lze pramen [dokument] připustit jako zdroj věrohodných informací. Vnitřní: zkoumá, zda informace jsou pravdivé (v sociologické terminologii validní), což se obvykle provádí vzájemným srovnáváním pramenů,“ (Lamsler, 1966, s. 119).

9 Zpracování dat

Připomeňme si, že jak kvantitativní data, tak kvalitativní data mohou pocházet z:

- pozorování;
- dotazování;
- dokumentů.

V této kapitole se zabýváme zpracováním dat pocházejících pouze z dotazování nebo dokumentů.

9.1 Zpracování kvantitativních dat

Zde musím upozornit na časté zjednodušení: kvantitativní data pocházejí jenom z dotazníku nebo standardizovaného rozhovoru. Opak je pravdou, totiž výzkumník může kódovat na kvantitativní data záznamy ze standardizovaného pozorování, přepsané odpovědi na otevřené otázky a konečně texty dokumentů.³³

³² Historikové pracují výhradně s dokumentárními prameny a minimálně šetří primární data, neboť se zabývají událostmi dávno minulými a činy již mrtvých lidí...

³³ Zájemce o zpracování dat ze standardizovaného pozorování odkazují třeba na publikaci: SHAUGNESSY, J. J., ZECHMEISTER, E. B. Research

9.1.1 Datová matice

Kvantitativní data vstupují do statistické analýzy ve formě *datové matice*. V ní jsou data zaznamenána číslovkami, takže mohou být podrobena statistickým procedurám. Ale například v dotazníku nejsou hodnoty všech proměnných zaznamenány číselně: varianty uzavřených otázek jsou slovní, odpovědi na otevřené otázky rovněž... Jde především o proměnné veličiny měřené na nominální a ordinální úrovni.

Tudíž ještě před tvorbou datové matice a statistickou analýzou dat musí výzkumník systematicky převést slovní zápis hodnot proměnných na číselný zápis. Badatel přiděluje jednotlivým slovně vyjádřeným hodnotám číselné kódy. Obecně se kódem rozumí předpis pro převod jedné soustavy znaků pro sdělování zpráv do jiné soustavy znaků pro sdělování zpráv. V kódování nominálně a ordinálně měřených proměnných, odpovědi na otevřené otázky a souvislých textů dokumentů jde o převod ze soustavy abecední do soustavy číselné. Přičemž jak má badatel kódovat předepisuje kódovací kniha. Zde nastává rozdíl: k uzavřeným otázkám v dotazníku nebo standardizovaném rozhovoru výzkumník přiděluje kódovací pokyny ještě před dotazováním; odpovědi na otevřené otázky kóduje po dotazování a text v dokumentech kóduje až při samotné analýze.

Před dotazováním si může výzkumník určit kódy odpovědi na otevřené otázky jenom provizorně, a to zvláště u otevřených otázek, které nejsou „skutečně otevřené“ (viz minulou kapitolu Metody a techniky sběru dat) a dají se u nich předvídat třídy (kategorie) možných odpovědí.

Souvislé texty dokumentů podrobuje badatel kvantitativní obsahové analýze, jejíž součástí je průběžné kódování textových jednotek: jednotlivých slov, skupin slov, vět... Kvantitativní obsahovou analýzu používají zejména vědci zkoumající hromadné sdělovací prostředky. Vzhledem ke sporadickému užití kvantitativní obsahové analýzy při výzkumu oblasti sociální politiky nebo sociální práce se nebudou dále kvantitativní obsahovou analýzou zabývat.

Podívejme se na kódování uzavřených a otevřených otázek v dotazníku a standardizovaném rozhovoru. Při výkladu se opřu o příklad dotazníku podle Alston a Bowles (2003, s. 103--104).

1 Zatrhněte prosím čtvereček [s variantou], která popisuje dávku sociální podpory, kterou jste obdržel/a, když jste poprvé navštívil/a úřad Oddělení Sociálního Zabezpečení³⁴:

Důchod pro osamělého rodiče
 Příspěvek mladému člověku bez obydlí
 Starobní důchod
 Podpora pro tělesně postiženého
 Speciální dávka
 Dávka v nezaměstnanosti
 Jiné
 Nepřijata žádná dávka

2 Ukažte prosím, jak jste měl/a pocity při Vašem prvním rozhovoru s pracovníky oddělení, zakroužkováním jedné z pěti známek pro následující výroky. A to, na škále, 1 = rozhodně nesouhlasím a 5 = rozhodně souhlasím.

O mém prvním pohovoru na Oddělení sociálního zabezpečení bych mohl/a říci:

a) pracovníci pozorně poslouchali to, co jsem musel/a říci:

1	2	3	4	5
rozhodně nesouhlasím		jsem neutrální		rozhodně souhlasím

b) pracovníci jednali tak, jako bych lhal:

1	2	3	4	5
rozhodně nesouhlasím		jsem neutrální		rozhodně souhlasím

c) pracovníci se mnou zacházeli s respektem:

1	2	3	4	5
rozhodně nesouhlasím		jsem neutrální		rozhodně souhlasím

d) postoje pracovníků potřebují zlepšení:

1	2	3	4	5
rozhodně nesouhlasím		jsem neutrální		rozhodně souhlasím

e) pracovníci mi poskytli informace, které jsem potřeboval:

1	2	3	4	5
rozhodně nesouhlasím		jsem neutrální		rozhodně souhlasím

f) pracovníci rozuměli mé situaci:

1	2	3	4	5
rozhodně nesouhlasím		jsem neutrální		rozhodně souhlasím

3 Bylo Vám při prvním pohovoru na Oddělení sociálního zabezpečení sděleno Vaše právo na odvolání se proti rozhodnutím, které Oddělení udělalo?
 Ano Ne

4 Popište, prosím, jak se k Vám pracovníci během prvního pohovoru na Oddělení chovali.
 Odpověď:

Pročtením ukázkového dotazníku zjistíme, že proměnné v otázkách 1, 3 a 4 jsou měřeny na nominální úrovni, všechny to jsou otázky uzavřené, kromě otázky 4, která je otevřená (což si vyžadá poněkud složitější postup v kódování). Proměnná v otázce 2 je měřena na ordinální úrovni. Kódy uzavřených otázek (1, 2 a 3) může výzkumník navrhnout předem, před vlastním sběrem dat, protože odpovědi na uzavřené otázky formuluje on sám. S kódy pro otevřené otázky musí počkat až po sběru dat, protože musí při kódování vycházet z obsahu odpovědi respondentů na tyto otázky. Tabulka níže obsahuje odpovědi pěti respondentů na výše uvedený „ukázkový dotazník“.

Respondent (ID)	Typ dávky (DAVKA)	Respekt pracovníků (POST3)	Info o odvolání (ODVOL)	Chování pracovníků (CHOV)
J. Smith (1)	Osamělý rodič	3	Ne	Formální, uspěchané
P. Collins (2)	Zdravotní postižení	5	Ano	Přátelské, udělali si na mně čas
M. Chapman (3)	Mladý bez obydlí	1	Ne	Hrubé
A. Jones (4)	Nezaměstnanost	3	Ano	OK, přátelské
T. Black (5)	Osamělý rodič	2	Ano	Ve spěchu, nezdálo se, že by měli zájem o mé otázky

Pramen: Alston, Bowles, 2003, s. 227.

Záznam kódování určité otázky v kódovací knize obsahuje následující:

- „Číslo a znění otázky;
- Zkratku statistické proměnné, která je použita pro její označení v počítačovém programu [v datové matici];

Methods in Psychology. New York: McGraw-Hill, 1990; nebo na jinou knihu o výzkumných metodách v psychologii.

³⁴ Department of Social Security, australská obdoba české Správy sociálního zabezpečení.

- *Typ dat použitých pro proměnnou veličinu (numerická, alfanumerická);*
- *První a poslední sloupec [v datové matici], v němž je proměnná umístěna [některé proměnné jsou měřeny více otázkami];*
- *Kód pro každou proměnnou veličinu;*
- *Kódy pro ‚chybějící data‘, pro každou proměnnou veličinu;*
- *Jakékoli zvláštní kódovací pokyny,“ (Vaus de, 2002, s. 158).*

Každé otázce by měl výzkumník v kódovací knize vyhradit nejméně jednu samostatnou stranu. Totiž při sběru dat se mohou vynořit dodatečné varianty odpovědí na otázky v dotazníku, zejména nepředvídané odpovědi na otevřené otázky. Na ty musí být v kódovací knize volné místo, aby je mohl výzkumník doplnit ke kódovacímu záznamu a měl přehled o přidělených kódech ostatním variantám odpovědi, takže se nestane, že by přidělil dvěma různým odpovědím stejný kód.

Zápis první otázky do kódovací knihy může vypadat takto (Alston, Bowles, 2003, s. 228):

Otázka 1: Jakou dávku sociální podpory jste obdržel/a při první návštěvě Oddělení Sociálního zabezpečení?

Zkratka: DAVKA

Jmenovky hodnot:	Žádná dávka	0
	Osamělý rodič	1
	Mladý bez obydli	2
	Starobní důchod	3
	Zdravotní postižení	4
	Zvláštní dávka	5
	Nezaměstnanost	6
	Jiné	**
** kódy pro jiné:	Dávka vojenským vysloužilcům	7
	Pečovatelská dávka	8
	atd.	
Chybějící hodnoty:	Nevím	777
	Není použitelné	888
	Žádná odpověď	999

Všimněme si, že odpověď „Jiné“ může výzkumník buď kódovat dohromady pod jedním společným kódem, nebo každou „jinou“ odpověď zvlášť.

Otázka 2c (Alston, Bowles, 2003, s. 229): Bodování na škále (1–5) o souhlasu s tím, zda s respondentem zacházeli pracovníci s respektem.

Zkratka: POST3

Jmenovky hodnot:	Rozhodně nesouhlasím	1
	Nesouhlasím	2
	jsem neutrální	3
	Souhlasím	4
	Rozhodně souhlasím	5
Chybějící hodnoty:	Nevím	777
	Není použitelné	888
	Žádná odpověď	999

Otázka 3 (Alston, Bowles, 2003, s. 229): Bylo Vám při prvním pohovoru na Oddělení sociálního zabezpečení sděleno Vaše právo na odvolání se proti rozhodnutím, které udělalo Oddělení?

Zkratka: ODVOL

Jmenovka hodnoty:	Ne	0
	Ano	1
Chybějící hodnoty:	Nevím	777
	Není použitelné	888
	Žádná odpověď	999

Otázka 4 je otevřená. Vidíme, že její formulace dovolila badatelé předem určit kategorie, do kterých budou spadat odpovědi jednotlivých respondentů. Ne všechny otevřené otázky tuto možnost skýtají. Pak musí výzkumník sestavit

kódovací rámec pro odpovědi na otevřenou otázku až po rozhovoru. Nehledě na to, jestli otevřená otázka umožňuje stanovit dopředu kódy nebo ne, zkušenosti z praxe doporučují následující postup při kódování otevřených otázek.

„Pravděpodobně prvním krokem by mělo být přezkoumání reprezentativního vzorku odpovědí. V praxi vybíráme vhodné množství dotazníků (řekněme, padesát nebo šedesát případů) na reprezentativní bázi a kopírujeme všechny odpovědi na jednotlivé otázky na listy papíru. V horní části každého listu papíru bude text otázky, tak jak se objevil v dotazníku a pod ním budou zkopírovány různé odpovědi obdržené na tuto otázku naším podvzorkem padesáti či šedesáti případů, každou otázku předchází číslo případu [respondenta]. Kde je odpovědi málo, například jestliže je otázka použita jen na část vzorku, tam bude třeba více případů dokud nemáme dostatečně velký a rozličný výběr odpovědí. Když se chystáme navrhnout kódovací rámec pro další otevřenou otázku, jdeme znovu skrz hromadu vybraných dotazníků, kopírujeme dohromady všechny odpovědi na tuto jednotlivou otázku, abychom se na ně mohli podívat,“ (Oppenheim, 2004, s. 142).

Otázka 4 (Alston, Bowles, 2003, s. 230): Popište, prosím, jak se k Vám pracovníci během prvního pohovoru na Oddělení chovali.

Zkratka: CHOV

** Jmenovky hodnot:	Bez komentáře	0
	Formálně	1
	Uspěchaně, překotně	2
	Našli si na mně čas	3
	Hrubě	4
	OK	5
	Nejevili o mně zájem	6
Chybějící hodnoty:	Nevím	777
	Není použitelné	888
	Žádná odpověď	999

** Poznámka: Jestliže je uvedena více než jedna možnost, pak kódujte jenom tu první.

Nyní již může výzkumník podle pokynů v kódovací knize přepisovat odpovědi z dotazníků nebo záznamových archů a zhotovit datovou matici. První řádek datové matice obsahuje popisky proměnných. Hodnoty proměnných se nacházejí v jednotlivých sloupcích. V prvním sloupci popiska „ID“ označuje proměnnou Identifikace respondenta. Každému respondentovi výzkumník přidělí jedno pořadové číslo. Sloupec obsahuje pět hodnot, což znamená, že bylo dotazováno pět respondentů nebo bylo měřeno pět případů nebo jaký je počet měření. Jdeme-li po jednotlivých řádcích jednoho sloupce, pak sledujeme hodnoty proměnné u všech respondentů. Jdeme-li po jednotlivých sloupcích jednoho řádku, pak sledujeme hodnoty všech proměnných u jednoho respondenta.

ID	DAVKA	POST3	ODVOL	CHOV
1	1	3	0	1
2	4	5	1	3
3	2	1	0	5
4	6	3	1	6
5	1	2	1	2

Pramen: Alston, Bowles, 2003, s. 231.

9.1.2 Statistická analýza dat

Po naplnění datové matice má výzkumník svá data připravená na statistickou analýzu. Ještě však musí vzít na vědomí:

1. úrovně měření jednotlivých proměnných;
2. počet proměnných;
3. zda bude zobecňovat výsledky statistické analýzy dat ze vzorku na základní soubor.

K bodu 1. Na hodnoty nižších úrovní měření nelze použít některé statistické procedury. Například z hodnot nominální proměnné nemůže výzkumník počítat prostý aritmetický průměr. Zde je případnou mírou centrální tendence hodnota modus, tedy nejčastěji se vyskytující hodnota. Po pravdě řečeno, výzkumník může spočítat aritmetický průměr hodnot nominální proměnné, ale hodnota průměru nemá žádnou smysluplnou interpretaci. Uvažujme například nominální proměnnou „pohlaví“. Má smysl spočítat průměrné pohlaví, které měli respondenti? Jestli byli „více ženami“ nebo „více muži“? Asi ne, protože nominální úroveň neměří intenzitu nějaké vlastnosti, ale existenci nějaké vlastnosti, v tomto případě mít buď ženské pohlaví, nebo mužské pohlaví. Proto má smysl spočítat modus, jestli bylo více respondentů ženského pohlaví nebo mužského pohlaví. Podobně tomu je i s ostatními statistickými procedurami, nejen s mírou centrální tendence v datech.

K bodu 2. Již výzkumné otázky či hypotézy dávají výzkumníkovi odpověď na otázku zda bude statisticky analyzovat proměny či kolísání, neboli variace hodnot jedné proměnné – univariační statistická analýza –, nebo vztah mezi variacemi hodnot dvou proměnných – bivariační statistická analýza –, nebo vztahy mezi variacemi více jak dvou proměnných – multivariační analýza. Ke každému druhu analýzy patří specifická sada statistických procedur.

K bodu 3. Poznávací cíl a metoda výběru jednotek předurčují možnost použití statistického popisu, nebo statistické indukce. Výzkumník na základě výsledků statistické analýzy dat ze vzorku omezí empirické závěry a zobecnění pouze na vzorek – statistický popis. Badatel na základě výsledků statistické analýzy dat ze vzorku vztáhne empirické závěry a zobecnění také na základní soubor – statistická indukce. Pro úplnost dodávám, že jak statistický popis, tak statistická indukce může být univariační, bivariační či multivariační. Statistickou indukci může výzkumník použít jenom když vzorek vybral náhodnou metodou. Jestliže výzkumník vybral vzorek záměrnou metodou, pak nemůže statistickou indukci použít.

Statistické analytické procedury se vyznačují standardností a tvoří ucelenou subdisciplínu matematiky. Začínající výzkumník a také zkušenější badatel má k dispozici celou řadu učebnic s teorií statistické analýzy a záplavu kvantitativních dat mu pomáhá zdat řada statistického software: jmenujme třeba SPSS, Stata, SAS atd. Studenti studijního oboru Sociální politika a sociální práce se mohou naučit analýze kvantitativních dat v předmětu SOC108 Statistická analýza dat.

9.2 Zpracování kvalitativních dat

Dověděli jsme se, že vyšetřená kvantitativní data musí výzkumník zpracovat a uspořádat do datové matice. Také kvalitativní data výzkumník neanalyzuje v „syrové“ formě tak, jak je vyšetřil. Například pozorování pomocí videokamery musí badatel přepsat. Student oboru Sociální politika a sociální práce při psaní své diplomové práce nebude s největší pravděpodobností vystaven nutnosti vykonat tyto úkony. Totiž časový limit na výzkum v rámci diplomové práce nedává dostatečný prostor plnohodnotnému užití metody pozorování a navíc „nástroj sběru a interpretace“ kvalitativních dat – student – ještě nedisponuje dostatečnými vědomostmi a zkušenostmi pro rozsáhlejší a náročnější kvalitativní výzkum. Student typicky ve svém výzkumu nasazuje techniku polostandardizovaného rozhovoru a/nebo studium dokumentů obsahujících textová sdělení. Proto budu dále psát jen o přepisu odpovědí na polostandardizované otázky.³⁵

9.2.1 Přepis a uspořádání záznamů odpovědí

Odpovědi respondentů na otázky položené v polostandardizovaném rozhovoru badatel zaznamenává buď na diktafon, nebo ručně na papír. Co se týká diktafonů, v současnosti (2004) existují vedle „klasických“ diktafonů s magnetickým záznamem zvuku na audiokazetu také digitální diktafony zaznamenávající zvuk na paměťovou kartu. Z diktafonu musí výzkumník poslouchat záznam přepisovat odpovědi. Zvláště pro badatele, kteří nevynikají rychlostí psaní na klávesnici počítače, představuje přepis rozhovorů hotové peklo. Pak nezbyvá než si najmou přepisovatele, nebo přepisovat ručně na papír a pak přepisovat z papíru do počítače. S najímáním přepisovatele jsou spojeny nejen finanční výdaje, ale také riziko zkreslení přepisovaných dat přepisovatelem. Odpovědný výzkumník pak musí namátkově kontrolovat přepisovatelem dodané přepisy poslechem zvukového záznamu, což je práce a čas navíc.

Ve srovnání se záznamem respondentských odpovědí na diktafon vyniká jejich ruční zápis menší pracností a zejména nižšími časovými nároky na následné zpracování. Nejvíce práce a času se samozřejmě ušetří na přepisu. Přepis nesmí data ochudit, přepisovatel nesmí opravovat gramatické chyby respondentů, vynechávat vulgární výrazy, spojovat respondentův projev rozdělený chvilkovým mlčením... Zápis odpovědí na papír odpoutává tazatelovu pozornost od respondenta a tazatel může snadno něco z respondentovy odpovědi opominout. Tazatelova pozornost papíru a zdlouhavé zapisování odpovědi může navíc „vykolejit“ respondenta z přirozeného rytmu a respondent zpomalí tempo svých odpovědí, aby tazatel stačil zapisovat. Respondent nejen diktuje tazateli „do pera“, ale také začne své odpovědi zjednodušovat ve snaze vyjít tazateli vstříc. Část informací pak zůstane respondentem nevyřčena... Další slabou stránkou přímého zápisu odpovědí je tazatelovo pokušení usnadnit si zápis interpretací respondentovy odpovědi. Vynechání slova nebo věty tazatelem už lze považovat za interpretaci. Jestliže výzkumník vypustí věty zcela jasně nevztahující se k otázce, pak to nevede k vážné ztrátě informací. Naopak ztrátu a překroucení informací způsobuje interpretace „převyprávěním“ respondentovy odpovědi odbornými termíny. Tazatel zkrátka nezapisuje odpověď v původním znění, ale již v interpretované podobě. O co taková „blesková“ interpretace zkrátí čas pro analýzu a interpretaci dat, o to rovněž ochudí informační hodnotu odpovědi. Totiž improvizovaná interpretace pod časovým tlakem vede s vysokou pravděpodobností k pokrouceným interpretacím ve srovnání s řádnou interpretací odpovědi následující po dotazování. Z tohoto důvodu se musí tazatel při přímém zápisu vědomě zdržet jakékoli interpretace významů přepisovaných odpovědí.

Ať už výzkumník rozhovory nahrává na diktafon nebo je přepisuje, musí je přepsat do takové podoby, aby je mohl analyzovat a interpretovat (neboli vyložit). Na uspořádání přepsaných odpovědí na otázky polostandardizovaného rozhovoru neexistuje univerzální návod pouze z výzkumné praxe odvozená obecná pravidla. Jak má výzkumník uspořádat přepsané odpovědi, to mu napovídá poznávací cíl jeho výzkumu. Jsou-li v ohnisku zkoumání rozdíly mezi jednotlivými případy, pak výzkumník začíná případovou analýzou.

„Začít s případovou analýzou znamená psát případovou studii pro každou dotazovanou osobu nebo studovanou jednotku (např. každou kritickou událost, každou skupinu atd.),“ (Patton, 1990, s. 376). Jakmile má výzkumník hotovy případové studie, může přejít k analýze napříč případy, srovnávat navzájem jednotlivé případy.

³⁵ Zájemce o zpracování dat vyšetřených nestandardizovaným pozorováním a nestandardizovaným rozhovorem odkazují na publikace: Lofland, J.,

Lofland, L. H. *Analyzing Social Settings: a Guide to Qualitative Observation and Analysis*. Belmont: Wadsworth, 1995. Hammersley, M., Atkinson, P. *Ethnography: Principles in Practice*. London: Routledge, 1997.

Na druhé straně jsou-li v ohnisku zkoumání například vlastnosti nějakého sociálního programu, pak může výzkumník začít analýzou napříč případy (zde případ = klient zkoumaného sociálního programu). „Začít s analýzou napříč případy znamená seskupit odpovědi od různých lidí na stejnou otázku nebo analyzovat různé perspektivy na ústřední námět,“ (Patton, 1990, s. 376). Jakmile má výzkumník analyzovanu proměnlivost odpovědí na jednotlivé otázky, může analýzu doplnit popisy případů dokládajících různé podoby zkoumané vlastnosti.

Takže uspořádání kvalitativních dat se odvíjí od toho, zda výzkumník chce nejprve analyzovat jednotlivé případy, nebo nejprve napříč případy.

Tabulka níže ukazuje možné uspořádání přepisů odpovědí pro analýzu, která začíná případovou analýzou, v počítačovém editoru textu. V záhlaví stránky badatel uvede identifikaci výzkumu a identifikaci respondenta. Pravý okraj stránky nastaví tak, aby přibližně jedna třetina pravé části strany zůstala prázdná pro pozdější zápis rejstříkových značek. Doporučujeme vytvořit pro každého respondenta zvláštní elektronický soubor. Potom jednotlivé soubory vytisknout a v této podobě jsou kvalitativní data připravena na analýzu a interpretaci.

Název výzkumu, místo konání rozhovoru, čas konání rozhovoru	
Identifikace respondenta (pořadové číslo, přezdívká...):	
Znění otázek a odpovědí	Rejstříkové značky
Otázka 1: „Znění otázky.“ Odpověď 1: „Znění odpovědi.“	Místo pro značku přidělenou odpovědi 1.
Otázka 2: „Znění otázky.“ Odpověď 2: „Znění odpovědi.“	Místo pro značku přidělenou odpovědi 2.
Doplňující otázka 2a: „Znění otázky.“ Odpověď 2a: „Znění odpovědi.“	Místo pro značku přidělenou odpovědi 2a.
Otázka 3: „Znění otázky.“ Odpověď 3: „Znění odpovědi.“	Místo pro značku přidělenou odpovědi 3
Otázka n: „Znění otázky.“ Odpověď n: „Znění odpovědi.“	Místo pro značku přidělenou odpovědi n.

Další tabulka zase nastiňuje rozložení stránky s přepisem odpovědí nachystanými pro analýzu napříč případy. Výzkumník seskupuje odpovědi od všech respondentů na určitou otázku. Doporučujeme vytvořit pro každou otázku zvláštní elektronický soubor. Stránku badatel opět uspořádá tak, že v záhlaví uvede identifikaci výzkumu a identifikaci otázky spolu s jejím zněním. V pravé části stránky opět nechá místo pro rejstříkové značky.

Název výzkumu, místo konání rozhovoru, čas konání rozhovoru	
Číslo a znění otázky:	
Znění odpovědí jednotlivých respondentů	Rejstříkové značky
Respondent 1: „Znění odpovědi.“	Místo pro značku přidělenou odpovědi respondenta 1.
Respondent 2: „Znění odpovědi.“	Místo pro značku přidělenou odpovědi respondenta 2.
Respondent 3: „Znění odpovědi.“	Místo pro značku přidělenou odpovědi respondenta 3
Respondent n: „Znění odpovědi.“	Místo pro značku přidělenou odpovědi respondenta n.

9.2.2 Analýza a interpretace dat

Protože již máme aspoň základní představu o kvantitativní analýze dat, tak uvedu kvalitativní analýzu dat čtyřmi rozdíly mezi kvalitativní a kvantitativní analýzou dat.

- „Kvalitativní analýza spoléhá na interpretaci a logiku, zatímco kvantitativní analýza spoléhá na statistiku (kvalitativní výzkumníci prezentují svoje analýzy užitím textů a argumentů, zatímco kvantitativní výzkumníci používají grafy a tabulky).“

- Kvalitativní analýza nemá žádná ustavená pravidla, ale spíše vodítka, kdežto kvantitativní analýza sleduje odsouhlasené standardizované procedury a pravidla.
- Kvantitativní analýza nastává souběžně se sběrem dat [porozumění a interpretace], kdežto kvantitativní analýza nastává pouze až po skončení sběru dat.
- Kvalitativní analýza může měnit procedury a techniky v závislosti na situaci, zatímco procedury a techniky kvantitativní analýzy jsou určeny předem jako část výzkumného projektu,“ (Alston a Bowles, 2003, s. 205).

Tvrzení pod třetí odrážkou shora se může zdát podivné. Jak může kvalitativní analýza začít souběžně se sběrem dat? Vzpomeňme si na techniku „rozhovoru se směrnicemi“ a „techniku neformální konverzace“. V těchto technikách rozhovoru výzkumník reaguje na průběh rozhovoru a podle něj klade otázky. Toto „reagování“ předpokládá, že tazatel rozumí tomu, co respondent říká, a že je to také schopen interpretovat a na základě této interpretace potom položit respondentovi otázku. Dokonce v polostandardizovaném rozhovoru tazatel reaguje na obsah respondentových odpovědí doplňujícími otázkami.

Nehledě na konkrétní okolnosti kvalitativního výzkumu a různé teoretické přístupy (fenomenologická sociologie, symbolický interakcionismus, existencialismus...) lze identifikovat společné činnosti v kvalitativním výzkumu. Jsou to:

1. značkování;
2. indexace a třídění;
3. interpretace.

K bodu 1. Z kvantitativní obsahové analýzy přenesli zvláště autoři anglických a amerických metodologických publikací do kvalitativní analýzy termín kódování. Termín kódování má však v kontextu kvantitativní analýzy jasný význam. O kódování má smysl mluvit pouze u kvantitativních dat, u nominálního a ordinálního měření nebo u kvantitativní obsahové analýzy. Kódem se obecně rozumí předpis pro převod jedné soustavy znaků pro sdělování zpráv do jiné soustavy pro sdělování zpráv. Například v telegrafii používá vysílající Morseovu tabulku pro převod abecedních znaků na znaky Morseovy a přijímající zprávu dekóduje podle stejné převodní tabulky z Morseových znaků na abecední znaky. Známé nouzové volání SOS je kódováno vysílačem na ... --- ... (S = ... ; O = ---) a dekódováno přijímačem na SOS. Kódování a dekódování podle stejné kódovací tabulky nemění význam sdělení. Význam výrazu SOS zůstává stejný, jenom použité znaky se mění. Stejného principu se drží kódování v kvantitativní analýze dat: Proto používání slova „kódování“ pro popis analýzy kvalitativních dat je zavádějící a nepřesné.

„Zde [v kvalitativní analýze dat; poznámka MŽ] je funkce kódování omezena na ukazování směru: kódy jsou uloženy společně s ‚adresou‘ určité textové pasáže a výzkumník, obračej se na tuto informaci, může nalézt umístění všech možných informací, které jsou na relevantní téma poskytnuty textovými daty,“ (Kelle, 2004, s. 316). Proto budeme dále v textu používat místo termínu kódování termín značkování.

Výzkumník prochází archy s přepsanými odpověďmi a odpovědím nebo útržkům odpovědí přiděluje značky. Značku představuje výraz mající jedinečný význam. Jednu značku může badatel přidělit více textovým útržkům, které mají podle jeho názoru stejný význam. Pak značka také označuje třídu či kategorii textových zlomků se stejným významem, funguje jako jakási „cedulka“ na „pojmové škatulce“.

Značka tedy vystupuje jako slovo nebo výraz složený z několika slov. Značky slouží výzkumníkovi k opětovnému vyhledávání, vytěžování a organizaci útržků textových dat. Tudíž značka není kódem, není zápisem téhož pojmu v jiné znakové sadě. Značka spíše představuje pojem vytvořený

vědce, neboli konstrukt druhé úrovně. Pod jednu značku spadá více textových útržků s různými větami a různými slovy, ale se stejným významem. Značkováním už výzkumník započíná analýzu kvalitativních dat. Tvoření a přidělování značek staví na výzkumníkově porozumění textu přepsaných odpovědí. Textové útržky z přepisů odpovědí sdružuje pod pojmovou značku podle společné kvality, přičemž od ostatních kvalit badatel odliší. Avšak úroveň abstrakce není přílišná; značky zůstávají ještě „blízko“ původním konstruktům první úrovně a názorným prvkům přirozeného sociálního světa.

Výzkumník zapisuje pojmové značky do vytištěných archů s přepisy odpovědí. Současně si zapisuje vytvořené značky seznamu na zvláštní list. Seznam značek má dvě funkce: jednak usnadňuje badateli přidělování značek, jednak zabraňuje vytvoření duplicitních značek.

K bodu 2. Označované zlomky textů může výzkumník sestavit do seznamu – rejstříku či indexu. Rejstříky mohou mít několik úrovní. První úroveň se shoduje s tříděním na úrovni značek. Takovým může být rejstřík abecedně seřazených značek. Výzkumník však používá třídění textových útržků pomocí značek jako součást analýzy a interpretace kvalitativních dat. Proto nesestavuje abecední rejstřík, ale tematický rejstřík. Badatel shlukuje významově související pojmové značky do obecnějších „významových škatulek“, neboli do obecnějších tematických kategorií. Abstrakce postupuje od každodenního sociálního světa na vyšší úroveň. Badatel získá soubor témat.

Texty odpovědí zachycují empirickou realitu, nacházejí se blízko konkrétního. Pojmové značky již ztělesňují první stupeň výzkumníkovy abstrakce od konkrétních objektů každodenního sociálního světa respondentů. Výzkumník však na cestě k nové teorii abstrakci ještě stupňuje, což se zračí v tematických kategoriích.

K bodu 3. Přísně vzato, interpretace prostupuje celou analýzou kvalitativních dat, proto je přesnější mluvit o analýze a interpretaci kvalitativních dat. Do popředí však vystupuje interpretace až když jsou data uspořádána a ukazují se klíčová témata. Značkování a kategorizace představují více či méně zhuštěný popis.

„Zhuštěný popis dělá více než záznam toho co osoba dělá. Jde za pouhý fakt a povrchové vzhledy. Prezентuje detail, kontext, emoce a síť sociálních vztahů, které spojují lidi navzájem. Zhuštěný popis vyvolává emocionalitu a vlastní pocity, vkládá historii do zkušenosti. Stanovuje význam zkušenosti nebo posloupnost událostí pro zkoumanou osobu, nebo zkoumané osoby. V hutném popisu jsou slyšet hlasy, pocity, jednání a významy jedinců v interakci.“ (Denzin, 1989, s. 83 citováno v Patton, 1990, s. 430).

Zhuštěný popis je podmínkou vysvětlující interpretace (popis předchází vysvětlení). Interpretace hledá jak se něco stalo, nebo motiv proč někdo jednal apod. Výzkumník pátrá po podmínkách nutných k tomu, aby došlo k určité události nebo lidskému jednání. A právě zhuštěný popis zahrnuje množství důležitých kontextuálních podmínek, na nichž vysvětlující interpretace staví. Například výzkumník konající formativní evaluaci určitého programu hledá podmínky, které vedly kablokování procesu utváření sociálního programu. Badatel hledá vztahy mezi tematickými kategoriemi, logickými postupy tvoří hypotézy o příčinách události nebo okolnostech něčího jednání. Příčinný vztah však výzkumník nechápe mechanisticky jako v pozitivistickém výzkumném paradigmatu, jako izolované působení jedné příčiny na jeden následek, ale jako *konfiguraci* příčinných podmínek příznivých pro zkoumanou událost či lidské jednání.

Vidíme, že analýza a interpretace kvalitativních dat splňuje znaky etapy výzkumného procesu „zpracování a analýza dat“ svým postupem od empiricky konkrétního k teoreticky abstraktnímu. Od přepisů odpovědí k tematickým

kategoriím a teoretickým tvrzením (hypotézám) o vztazích mezi tématy.

10 Kvantitativní výzkumná strategie

Kvantitativní výzkumná strategie zaměřuje výzkumný proces na poznání sociálních jevů chápaných jako měřitelné proměnné. Kvantitativní výzkum představuje druhou etapu kvantitativního výzkumného procesu. Navazuje na první etapu, na etapu přípravy empirického výzkumu. Kvalita této etapy rozhoduje o kvalitě následujících etap, a tím pádem o kvalitě celého kvantitativního výzkumného procesu. Například validita a reliabilita měření závisí na operacionalizaci teoretických pojmů v přípravné etapě. Jestliže výzkumník vyvine nevalidní ukazatele, pak v dalších etapách nevalidně měří, statisticky analyzuje nevalidní data a formuluje nevalidní závěry stran potvrzení nebo vyvrácení hypotéz.

10.1 Hypoteticko-deduktivní výzkumný proces

Jednotlivý výzkumný proces sestává z jedné posloupnosti výzkumných etap, která se v rámci jednoho výzkumného procesu neopakuje. Typický výzkumný proces v kvantitativní výzkumné strategii má následující strukturu: etapa „příprava výzkumu“ → etapa „empirický výzkum“ (statistické šetření nebo experiment) → etapa „zpracování a analýza dat“ → etapa „závěry a výzkumná zpráva“.

Výzkumník při promýšlení poznávacího cíle v přípravě empirického výzkumu formuluje nejen výzkumné otázky, ale také zkusmé odpovědi na ně – hypotézy. Nejprve tedy musí logicky dedukovat (odvodit) s využitím teorie výzkumné otázky a potom dedukovat hypotézy na tyto výzkumné otázky.

Výzkumník dedukuje hypotézy dvojího druhu: *teoretické hypotézy* a *pracovní* (empirické) *hypotézy*. První vypovídají o teoretických objektech a jejich vlastnostech, druhé vypovídají o proměnných veličinách. Teoretické hypotézy jsou tvrzení tvořená odbornými termíny. Pracovní hypotézy jsou tvrzení tvořená výrazy o proměnných. Badatel testuje empirickým výzkumem bezprostředně pracovní hypotézy, poněvadž něco tvrdí o měřitelných proměnných, a teoretické hypotézy zprostředkovaně přes jejich vazby na pracovní hypotézy. Teoretické hypotézy nemůže badatel testovat přímo empirickým výzkumem, protože teoretické hypotézy něco tvrdí o teoretických objektech, které jsou nepozorovatelné a neměřitelné.

V závislosti na poznávacím cíli badatel může formulovat následující hypotézy:

1. popisnou hypotézu;
2. vztahovou hypotézu;
3. příčinnou hypotézu.

K bodu 1. Mějme například výzkumnou otázku: „V jaké míře jsou nezaměstnaní lidé sociálně deprivovaní?“ Následuje hlavní teoretická hypotéza: „Většina nezaměstnaných je sociálně deprivovaná.“ Analýzou významu termínu sociální deprivace dospěje výzkumník k formulaci dílčích výzkumných otázek, které pokrývají jednotlivé dimenze sociální deprivace (viz kapitolu „Měření a operacionalizace“). DVO1: „V jaké míře jsou nezaměstnaní společensky izolováni?“ DVO2: „V jaké míře ubyly nezaměstnaným společensky oceňované role?“ DVO3: „V jaké míře se snížily společenské dovednosti nezaměstnaných?“

Ke každé z DVO výzkumník odvodí (dedukuje) dílčí teoretickou hypotézu (DTH). Například pro DVO1 to je DTH1: „Většina nezaměstnaných je společensky izolovaná.“ Aby mohl výzkumník testovat DTH1, formuluje k ní soubor pracovních hypotéz, které obsahují tvrzení o proměnných charakterizujících společenskou izolaci. Vyslovení pracovních hypotéz předpokládá operacionalizaci teoretických pojmů a vymezení statistických proměnných. Pracovní hypotézy musí být v takové podobě, aby obsahovaly měřením testovatelné tvrzení. První pracovní hypotéza, PH1a, by mohla znít: „Více než 60 % z celkového počtu nezaměstnaných se snížil počet přátel.“ Počet přátel je statistická proměnná. Další pracovní hypotéza, PH1b: „Více než 60 % z celkového počtu nezaměstnaných se snížil počet styků s rodinnými příslušníky.“

I když popisné hypotézy pomáhají výzkumníkovi cílit jeho bádání, nebývají vědeckou obcí často vlídně přijaty, poněvadž obsahují arbitrární prvek v podobě určení rozsahu kvantitativně popisovaného jevu. Je „většina“ ve výše pracovních hypotézách prostá většina – více než 50 % –, nebo to je více než 60 % nebo to je interval 50 % až 60 %? Pak musí výzkumník zdůvodnit proč zvolil právě takové a ne jiné numerické údaje. Výzkumník se může zaštitit závěry z výzkumů uznávaných autorit v oboru, ze kterých plyne statistický zákon v podobě: „Jsou-li lidé nezaměstnaní, pak je 50 % až 60 % z nich sociálně deprivovaných.“

K bodu 2. Vztahová hypotéza je tvrzení o vztahu mezi dvěma sociálními jevy či proměnnými. Teoretická hypotéza může například tvrdit: „Mezi nezaměstnaností a sociální deprivací je kladný vztah.“ Jedna z pracovních hypotéz může vypadat takto: „Nezaměstnanost pozitivně koreluje s úbytkem přátel.“ Pracovní hypotéza již obsahuje implikace pro testování kvantitativními daty, totiž statistické proměnné a vztah mezi nimi vyjádřený jako statistická souvislost měřena koeficientem korelace.

K bodu 3. Příčinná hypotéza je tvrzení o příčině způsobující následek. Jev-příčina vyvolává jev-následek. Existence následku závisí na existenci příčiny. Od vztahu příčinné závislosti dvou jevů, musí výzkumník odlišovat vztah *souvislosti* mezi dvěma jevy, kdy existence jednoho jevu není podmíněna existencí druhého jevu.

Příčinná závislost má tyto náležitosti:

- „vztah je neměnný a jednotný v tom smyslu, že kdykoli nastane uvedená příčina tak nastane uvedený účinek;
- vztah trvá mezi jevy, které jsou prostorově blízké;
- vztah má časový rys v tom smyslu, že jev považovaný za příčinu předchází účinek, přičemž příčina a účinek nepřestávají být spolu spojeny;
- vztah je asymetrický, takže příčina a účinek se nedají obrátit, neboli příčinu nelze obrátit na účinek a účinek na příčinu,“ (Nagel, 1982, s. 76).

Příklad teoretické příčinné hypotézy: „Nezaměstnanost způsobuje sociální deprivaci.“ Jedna z pracovních hypotéz může znít: „Nezaměstnanost zapříčiňuje snížení počtu přátel.“ Náležitosti příčinné závislosti mezi jevy (či proměnnými v pracovních hypotézách) mají dopady na volbu výzkumné procedury. K výzkumu příčinné závislosti nestačí měření (statistické šetření), ale výzkumník musí použít experiment.

Vraťme se zpět k povaze kvantitativního výzkumného procesu. Vidíme, že jeho klíčové prvky představují hypotézy dedukované výzkumníkem z teorie a jejich následné testování dat vyšetřenými empirickým výzkumem. Výstupy statistické analýzy dat hypotézy buď potvrdí, nebo vyvrátí. Potvrzené teoretické hypotézy zůstávají součástí teorie nebo když obsahují nové poznatky, pak teorii obohacují.

Výzkumník tvoří a rozšiřuje teorii především logickým odvozováním (dedukcí) a výsledky tohoto odvozování, hypo-

tézy, testuje empirickým výzkumem. Proto bývá kvantitativní výzkumný proces nazýván *hypoteticko-deduktivním výzkumným procesem*.

Etapa „empirický výzkum“ má v hypoteticko-deduktivním výzkumném procesu buď podobu statistického šetření, nebo formu experimentu.

10.2 Statistické šetření

Statistické šetření v sociálních vědách spočívá v měření *hromadných sociálních jevů* bez toho, aby výzkumník zasahoval do hromadného jevu nebo do sociální reality. Hromadné jevy se zásadně liší od typických, jednotlivých jevů. „*Hromadné jevy mají ve svém celku zvláštní vlastnosti, jež nelze poznat pozorováním několika málo jednotek (elementů). Jednotka zaujímá určité místo v celku – hromadném jevu,*“ (Lamser, Růžička, 1970, s. 17–18).

Hranice hromadného jevu vymezuje daná vědní disciplína a v případě jednotlivého výzkumu poznává cíl a výzkumné otázky. Vědní disciplína definuje hromadný jev jednak teoreticky jednak empiricky (operacionalizací) jako statistický soubor. „*Statistický soubor je množina jednotek (elementů) stejného rodu podle určitého znaku, popř. určitých znaků, který je vymezen místně i časově,*“ (Lamser, Růžička, 1970, s. 55). Hromadný jev může teorie v sociální politice a sociální práci pojímat ve statistickém souboru dvěma způsoby:

- zkoumaná vlastnost připadá výhradně souboru objektů, jednotlivým objektům souboru nemůže být připisována, protože u nich ztrácí smysl (viz metodologický kolektivismus v kapitole Sociálně-vědní paradigmata). Příklad: sociální fakt podle Durkheima. Sociální fakt je vlastností společnosti ne jedinců, kteří společnost tvoří. Sociální fakt výzkumník měří na souboru jedinců, kteří tvoří společnost;
- zkoumaná vlastnost připadá jednotlivým objektům v souboru (viz metodologický individualismus v kapitole Sociálně-vědní paradigmata). Tato vlastnost se nedá změřit u jednoho objektu souboru a zobecnit na ostatní objekty v souboru, protože se u jednotlivých objektů v souboru vyskytuje nestejnou měrou. V těchto případech je sice vlastnost jednotlivých objektů jednoznačně determinována (např. chování jedince), avšak souhrn kauzálních faktorů je tak rozsáhlý, že jej prakticky nelze obsáhnout a v důsledku toho se k jednotlivému objektu mohou vztahovat pouze pravděpodobnostní výpovědi. Takovou vlastnost měří výzkumník hromadně, na více objektech ze stejné třídy, protože hodnoty velkého počtu měření kolísají okolo určité hodnoty – normální hodnoty měřené vlastnosti. Příklad: průměrná délka života obyvatel České republiky v roce 2000. Měření volebních preferencí voličů, kde se normální typická preference voliče = nejfrekventovanější preferenci. Statisticky normální hodnotu měřené vlastnosti udává centrální hodnota (průměr, medián nebo modus) nebo nejvyšší relativní četnost.

Bez ohledu na jeho pojetí, sestává hromadný jev z množství jednotlivých jevů. Jestliže je hromadný jev spojen se statistickým souborem, pak jednotlivý (elementární) jev je spojen s jednotkou statistického souboru. Kolik jednotlivých jevů musí obsahovat hromadný jev? Je naprosto evidentní, že jeden, dva nebo deset jednotlivých jevů nepředstavuje hromadný jev. Měřitelný hromadný jev nazvěme náhodná veličina. Hodnoty náhodné veličiny jsou výsledkem *náhodného* to jest nesystematického působení mnoha náhodných vlivů. Tudíž hodnoty náhodné veličiny náhodně kolísají. Zda tyto hodnoty kolísají okolo nějaké hodnoty, od níž jsou ná-

hodně odchylovány, to se ukáže až při velkém počtu jednotlivých jevů jinými slovy až při velkém počtu změřených jednotek. Statistická pravidelnost se zvětšuje směrem k nekonečnému počtu změřených jednotek. Zvětšuje se nejen pravidelnost (kolísání okolo určité hodnoty), ale také rozsah informace. Přibližně okolo 50 jednotek se růst pravidelnosti a informace zrychluje. Asi po 1000 jednotkách se růst pravidelnosti a informace zpomaluje. Tudíž o hromadném jevu lze hovořit v případě statistického souboru od velikosti 50 jednotek a více. Ovšem prakticky lze šetřit soubory o nižším počtu jednotek asi do 30 jednotek, což umožňují modely rozdělení hodnot náhodně veličiny pro malé statistické soubory (viz učebnice matematické statistiky, nebo učebnice statistické analýzy dat, nebo konečně látku předmětu SOC108 Statistická analýza dat).

Výše uvedené okolnosti limitují velikost statistického souboru pouze s ohledem na informační hodnotu naměřených dat. Potom malé statistické soubory výzkumník šetří celé – *vyčerpávající statistické šetření* – a z velkých statistických souborů náhodně vybírá vzorek a ten pak šetří – *výběrové statistické šetření*. Ovšem chování náhodně veličiny není jedinou okolností, která vstupuje do výzkumníkových úvah: jestli se má pustit do vyčerpávajícího šetření nebo do výběrového šetření.

Finanční a organizační podmínky rovněž výrazně „promlouvají“ do výsledné podoby statistického šetření. Na jedné straně nemá výzkumník peníze a personální kapacitu na vyčerpávající šetření statistického souboru o velikosti 200 jednotek a proto se uchýlí k výběrovému šetření. Na druhé straně český stát reprezentovaný Českým statistickým úřadem (ČSÚ) vykonává jednou za deset let vyčerpávající šetření, tzv. „sčítání obyvatelstva“ (latinsky *census*), přestože statistický soubor tvoří počet jednotek v řádu stovek tisíců. Stát vede snaha získat navzdory vysokým finančním nákladům a složité organizaci co nejúplnější data o obyvatelstvu na území, které spravuje. V deseti letech mezi jednotlivými „sčítáními“ se stát spokojuje s levnějšími výběrovými šetřeními vybraných oblastí společnosti a hospodářství (viz stránky ČSÚ, <http://www.czso.cz/>). Přestože výběrová šetření šetří státní finance, jsou však vinou výběru zatížena určitou chybou (tzv. výběrová chyba) ve srovnání s vyčerpávajícím šetřením. Tudíž data naměřená ve výběrovém šetření zkresluje chyba vzniklá při náhodném výběru vzorku. Správně provedený náhodný výběr sice nezatežuje velká chyba, ale v důsledku výběrové chyby už vybraný vzorek 100% nereprezentuje základní soubor.

Výběrové šetření má následující znaky:

- „Účelem výběrového šetření je produkovat statistiku – to je kvantitativní nebo číselné popisy nějakých aspektů studované populace.“
- *Hlavní způsob sběru informací je kladení otázek lidem; jejich odpovědi tvoří data, která jsou analyzována.*
- *Většinou jsou informace sbírány pouze od zlomku populace – to je od vzorku – spíše než od každého člena populace,“ (Fowler, 1993, s. 1).*

Z hlediska rozvržení měření v čase můžeme rozlišit:

1. *průřezové* či jednorázové statistické šetření;
2. *longitudinální* či opakované statistické šetření.

K bodu 1. Průřezové šetření měří statistický soubor v jednom časovém okamžiku, který v praxi ohraničuje několik dnů. Takové šetření poskytuje v datech jakýsi prostorový „průřez“ vlastností statistického souboru.

K bodu 2. Longitudinální šetření sestává z opakovaných měření stejných proměnných, stejnými instrumenty (např. stejným dotazníkem). Výzkumník vykonává měření po sobě s časovým odstupem. Longitudinální šetření zachycuje vývoj

vlastností statistického souboru, či jednotek ve statistickém souboru, v čase. Podle způsobu určení statistického souboru rozeznáváme tři varianty longitudinálního šetření.

Trendové šetření. Sledujeme trend, neboli vývoj, nějakého sociálního jevu (faktu) v čase. Dejme tomu, že třeba sledujeme kouření tabáku u mládeže ve věku 15 až 25 let v České republice. Tento soubor nebo z něj náhodně vybraný vzorek vyšetříme. Po uplynutí kalendářního roku šetření opakujeme. Srovnáním hodnot naměřených v různých obdobích můžeme vysledovat trend v kouření tabákových výrobků mládeží.

Kohortní šetření. Kohorta sestává z lidí, kteří sdílí určitou charakteristiku nebo určitou zkušenost, stali se nezaměstnanými ve stejný čas, studovali v čase „sametové revoluce“ koncem roku 1989 a začátkem roku 1990 na vysoké škole apod. Zde sledujeme vývoj sociálního jevu – třeba zas kouření tabáku mládeží – spolu s měnícími se a rostoucími životními zkušenostmi a pokračující socializací těžké skupiny lidí s tím jak stárne. Šetření začneme v roce r_1 , kdy vyšetříme soubor mládeže v České republice mezi 15 až 25 lety věku. Po roce, v roce r_2 šetření opakujeme na souboru mládeže ve věku 16 až 26 let. Další rok r_3 měříme soubor mládeže ve věku 17 až 27 let atd. Takto vybíraný vzorek se nazývá kohorta.

Panelové šetření. Pro všechna šetření používáme jeden vzorek složený ze stejných jedinců – panel. Měření začneme v roce r_1 na souboru mládeže ve věku 15 až 25 let. V následujících rocích opakujeme měření na stejném souboru. Opakované dotazování panelu umožňuje zachytit vývojové změny vlastností u těch samých jednotlivců (případů). Běžně se můžeme setkat s aplikací panelového šetření při předvolebních výzkumech voličských preferencí. Srovnáním dat naměřených na panelu v různých datech mohou výzkumníci určit přesuny preferencí mezi jednotlivými politickými stranami apod.

Jak vypadá typický hypoteticko-deduktivní výzkumný proces v případě statistického šetření? V první etapě „příprava empirického výzkumu“ badatel zúží výzkumné téma do poznávacího cíle, určí soubor klíčových odborných termínů, dedukuje a formuluje výzkumné otázky a hypotézy, a to hypotézy jednak popisné jednak vztahové (příčinné hypotézy nelze statistickým šetřením testovat). Také navrhuje výzkumnou proceduru. Tou je statistické šetření. Instrumentem sběru dat je dotazník nebo standardizovaný rozhovor. Pokud výzkumník nehodlá šetřit celý soubor, pak zvolí určitou techniku náhodného výběru. Součástí první etapy je „ladění“ měřicího instrumentu – dotazníku. Badatel dotazník nejprve zkontroluje s pomocí lidí, které má „po ruce“: rodinní příslušníci, přátelé, kolegové... Ty výzkumník požádá o odpovědi na otázky v dotazníku a případně komentáře ke srozumitelnosti otázek a odpovědi či grafickému zpracování dotazníku. Pak badatel reviduje dotazník na základě připomínek. V případě poštou zasílaného dotazníku ještě dotazník pilotuje, zkouší v těch samých podmínkách v jakých bude použit „naostro“. Výzkumník náhodně vybere ze základního souboru, který chce šetřit, vzorek, a to méně početný vzorek než bude vybrán v „ostrém“ šetření, a tomuto vzorku zašle poštou dotazníky. Pilotáž dotazníku napoví výzkumníkovi zejména jakou může očekávat návratnost, zda pracuje s odpovídajícím základním souborem a zda zvolil příhodnou techniku náhodného výběru. Jakmile badatel dotazník vyladí, následuje etapa „empirický výzkum“.

Vyšetřená data pak výzkumník podrobuje v třetí etapě „zpracování a analýza dat! statistické analýze dat. Konečně následuje etapa čtvrtá „závěry a výzkumná zpráva“ a konstatování či potvrzení či vyvrácení hypotézy.

Moje zkušenosti z výuky „Metodologie výzkumu“, vedení diplomových prací a z obhajob diplomových prací ukazují

na několik opakujících se „pověr“ spojených se statistickým šetřením.

První pověra: „Statistické šetření je vždy výběrové šetření.“ Samozřejmě, že je pošetilé ztotožňovat vyčerpávající šetření se základním souborem na úrovni celé České republiky. Co je základním souborem, to určuje výzkumné téma a poznávací cíl. Klidně jím může být soubor absolventů rekvalifikačního kursu v měsíci květnu 2004 v městě XYZ o počtu 46 lidí. A tento statistický soubor může být statisticky šetřen vyčerpávajícím způsobem.

Druhá pověra: „Jestliže mám soubor jen o velikosti 20 až 30 jednotek, pak nemohu vykonat statistické šetření.“ Statistické šetření, a to samozřejmě vyčerpávající, lze vykonat i při takovém nízkém počtu jednotek. Nízký počet jednotek v souboru omezuje pouze použitelné procedury statistické analýzy dat. Výzkumník může použít pouze univariační statistickou analýzu nebo jen neparametrické procedury bivariační statistické analýzy. Totiž parametrické statistické procedury buď nedávají spolehlivé výsledky, nebo nejsou použitelné. Přesto ještě zbývají neparametrické statistické procedury, které nevyžadují náhodné rozdělení naměřených hodnot. A právě při nízkém počtu měření (jednotek) nebývají ve většině případů naměřené hodnoty náhodně rozloženy.

10.3 Experiment

Experiment – česky pokus – spočívá v záměrném zasahování výzkumníka do zkoumané části sociální reality, přičemž účinky těchto zásahů výzkumník pozoruje či měří. Experimentem chce badatel odhalit příčiny způsobující určitý jev. Jev-příčina vystupuje v měřitelné podobě jako nezávislá proměnná a jev-následek jako závislá proměnná. Výzkumník záměrně manipuluje s proměnnou, o které se domnívá, že na ní závisí závislá proměnná. Tuto příčinnou závislost musí zkoušet za situace, kdy všechny ostatní možné proměnné, na nichž závislá proměnná závisí, byly neměnné. Jinak řečeno výzkumník musí tyto intervenující proměnné kontrolovat. Jestliže badatel kontroluje všechny klíčové intervenující proměnné a závislá proměnná nastane nebo se její hodnoty změni, pak to způsobila nezávisle proměnná. Účinné kontroly dosáhne badatel nejspíše v umělém laboratorním prostředí, což se děje při výzkumu v sociální práci a v sociální politice málokdy.

Experimentu se využívá v sociální práci a sociální politice hlavně při evaluaci efektů sociálních intervencí. Taková evaluace se však odehrává v přirozeném prostředí, v kontextu sociální práce určitého sociálního pracovníka s určitým klientem nebo v kontextu určitého sociálního programu; rozhodně ne v laboratoři.

Výzkumník experimentuje buď s jednotlivcem (jednoduchý experiment) nebo se skupinou (skupinový experiment). Experimentů s jednotlivcem se využívá zejména v evaluaci efektů praktické sociální práce, kdy sociální pracovník používá kognitivně-behaviorální teorii a metodu sociální práce. Dále budu hovořit pouze o skupinovém experimentu, který využívají výzkumníci k evaluaci efektů určitého sociálního programu na jeho klienty.

Rádný experiment lze rozpoznat podle následujících náležitostí (Shaugnessy, Zechmeister, 1990).

- „Externí validita. Experimentální zjištění jsou zobecnitelná za hranice experimentálního prostředí.“
- Interní validita. Jsou eliminovány ostatní možné příčiny (vlivy) působící na výsledek experimentu (na závislou proměnnou).
- Reliabilita. Opakováním experimentu je dosaženo stejného výsledku (hodnoty závislé proměnné).
- Senzitivita. Experiment rozpozná efekt na závislou proměnnou, i když je nepatrný.“

Externí validity dosáhne výzkumník podobně jako u výběrového statistického šetření náhodným výběrem vzorku. Pak může výsledky experimentu na vzorku vztáhnout na základní soubor, ze kterého badatel vzorek náhodně vybral. Interní validita závisí na stupni s jakým výzkumník kontroluje intervenující proměnné. Čím vyšší kontrola, tím vyšší validita. Uspořádání skupinového experimentu ukazuje následující schéma.

Čas	t ₁	t ₂	t ₃
Experimentální skupina (členové náhodně přidělení)	Pretest	Intervence (nezávislá proměnná)	Posttest
Kontrolní skupina (členové náhodně přidělení)	Pretest		Posttest

Jedince v základním souboru, nebo jedince v náhodně vybraném vzorku, výzkumník náhodně rozdělí na poloviny do experimentální skupiny a do kontrolní skupiny. Náhodné přidělení jedinců do skupin zajistí, že se budou obě skupiny složením shodovat a tím pádem by se také měly shodovat v hodnotách závislé proměnné, které výzkumník naměří u obou skupin v pretestu. Pak výzkumník vystaví intervenci, neboli vlivu nezávislé proměnné, pouze experimentální skupinu. Kontrolní skupina je od experimentální skupiny oddělena a není vystavena intervenci. Poté změří výzkumník stejným měřicím instrumentem hodnotu závislé proměnné u obou skupin – posttest.

K pretestu a posttestu výzkumník může použít některé běžné techniky sběru dat nebo jejich kombinace: standardizovaného pozorování, psychologického testu, dotazníku nebo standardizovaného rozhovoru. Jestliže posttest ukáže rozdíl v hodnotách závislé proměnné mezi oběma skupinami, pak jde tento rozdíl na „vrub“ nezávislé proměnné, která jej zapříčinila.

V praxi se často vyskytnou překážky bránící řádnému uspořádání experimentu. Morální důvody brání výzkumníkovi-evaluátorovi v náhodném přidělování klientů hodnoceného sociálního programu do experimentální a kontrolní skupiny. Totiž klientům přiděleným do kontrolní skupiny se nedostane služby či intervence, která vystupuje v experimentu jako nezávislá proměnná. Evaluátor si může pomoci několika způsoby. První případ: jestliže organizace osobních sociálních služeb, jejíž program hodnotí, vybírá podle určitých kritérií klienty do hodnoceného programu a ostatní klienti do programu nevstupují (například veřejně prospěšné práce na úřadu práce), pak evaluátor utvoří z účastníků programu experimentální skupinu a z klientů, kteří se programu neúčastní sestaví kontrolní skupinu. Druhý případ: Evaluátor utvoří ze všech účastníků hodnoceného programu experimentální skupinu a z běžné populace mimo program vybere kontrolní skupinu tvořenou lidmi „podobných“ charakteristik jaké mají lidé v experimentální skupině (například rekvalifikační program pro osoby se základním vzděláním = experimentální skupina a sestavení kontrolní skupiny z lidí se základním vzděláním z obyvatelstva mimo program). V obou právě zmíněných případech výzkumník nepřidělil jedince do skupin náhodně, tudíž se může struktura skupin lišit. Jednak se mohou hodnoty závislé proměnné naměřené pretestem u obou skupin lišit, jednak mohou jedinci ve skupinách rozdílně reagovat na intervenci (nezávislou proměnnou). První skutečnost snižuje interní validitu experimentu, protože výzkumník nekontroluje některé intervenující proměnné v důsledku nenáhodného přidělení jednotlivců do skupin. Druhá skutečnost snižuje senzibilitu a reliabilitu experimentu: kdyby výzkumník opakoval experiment a zaměnil by experimentální skupinu za kontrolní skupinu, naměřil v posttestu jiné hodnoty než poprvé. Z těchto důvodů nazýváme uspořádání s nenáhodně přidě-

lenými jedinci do skupin *kvaziexperiment* (česky „skoro-experiment“). Schéma níže zobrazuje kvaziexperimentální uspořádání.

Čas	t ₁	t ₂	t ₃
Experimentální skupina (členové <i>nenáhodně</i> přidělení)	Pretest	Intervence (nezávislá proměnná)	Posttest
Kontrolní skupina (členové <i>nenáhodně</i> přidělení)	Pretest		Posttest

Někdy výzkumník nemůže sestavit kontrolní skupinu třeba kvůli nedostatku času na evaluaci sociálního programu. Cíle některých evaluací ani nespočívají v nalezení míry, ve které program způsobuje očekávaný efekt. Běžně postačuje zjištění, že program očekávaný efekt na klienty má, aniž je na závalu nízká interní validita. Pak stačí omezené experimentální uspořádání, které se nazývá *preexperiment* (česky „před-experiment“). Preexperiment neodhalí, jestli má vliv na závislou proměnnou jenom nezávislá proměnná (intervence v rámci sociálního programu) nebo i jiné proměnné, protože zcela chybí kontrolní skupina. Schéma níže vykresluje preexperiment s pretestem a posttestem na jedné skupině.

Čas	t ₁	t ₂	t ₃
Experimentální skupina	Pretest	Intervence (nezávislá proměnná)	Posttest

Výzkumník je schopen určit změnu v hodnotě závislé proměnné srovnáním její hodnoty před intervencí a po intervenci. Preexperiment s posttestem a pretestem se podobá uspořádáním panelovému statistickému šetření. V obou případech výzkumník měří skupinu či vzorek složený ze stejných jedinců. Rozdíl je v tom, že v preexperimentu výzkumník intervnuje do sociální reality, kdežto v panelovém statistickém šetření do sociální reality neintervnuje a měří efekty přirozeně nastávších událostí.

Preexperiment s posttestem na experimentální skupině (viz schéma níže) představuje nejjednodušší a také nejméně interně validní uspořádání.

Čas	t ₁	t ₂
Experimentální skupina	Intervence (nezávislá proměnná)	Posttest

Zde může výzkumník-evaluátor pouze změřit, zda měla programová intervence (nezávislá proměnná) nějaký efekt (závislá proměnná). O kolik se změnila závislá proměnná následkem nezávislé proměnné není schopen říci, poněvadž nevykonal pretest. Přičemž evaluátor také nemůže určit do jaké míry se na efektu podílela samotná programová intervence, protože nekontroluje intervenující proměnné, takže část efektu mohly způsobit právě ony. Preexperiment s posttestem se podobá průřezovému statistickému šetření: v obou případech výzkumník měří skupinu či vzorek jednou. Preexperiment s posttestem se však liší od průřezového statistického šetření výzkumníkovou intervencí do sociální reality. Preexperimenty mají ještě něco společného se statistickým šetřením: protože mají nízkou interní validitu, tak nemohou testovat příčinné hypotézy.

11 Kvalitativní výzkumná strategie

Kvalitativní výzkumná strategie směřuje výzkumný proces buď na poznání významů objektů každodennosti běžných sociálních aktérů, nebo na poznání minulých, historických událostí. V prvním případě chce výzkumník prozkoumat svět každodennosti svých současníků, takže jednání lidí pozoruje a dotazuje se jich. V druhém případě badatel zkoumá události spadající do doby nejméně před jeho narozením. Aktéři tehdejších událostí už většinou nežijí. Výzkumník musí vystačit s omezeným okruhem datových zdrojů, většinou ve formě dokumentů. Když vědec zjistí, že mu nějaké informace chybí, nemůže se jednoduše někoho „doptat“. Má-li štěstí, dohledá další dokumenty. Většinou však musí vystačit s omezenou sadou dostupných dokumentů, jejichž autoři zaznamenali zkoumanou událost značně odlišnými způsoby. Zde se dostává ke slovu metoda „historické interpretace“ dat obsažených v dokumentech. Narozdíl od interpretace odpovědí z dotazování současníků se opírá historická interpretace ve větší míře o výzkumníkovy znalosti historie a sociální teorie. Znalostmi a zkušenostmi badatel-historik zmiřuje potíž vzniklou nemožností vyšetřit další data ke zkoumané události. O historické interpretaci pojednáváme šíře v následující kapitole. V této kapitole rozebereme výzkumný proces v rámci kvalitativní výzkumné strategie zaměřené na objekty každodennosti sociálních aktérů současníků. Na základě zkušeností z výzkumné praxe vymezujeme následující varianty kvalitativního výzkumného procesu: *retroduktivní výzkumný proces*, *zkrácený výzkumný proces* a *orientovaný výzkumný proces*.

11.1 Retroduktivní výzkumný proces

Kvalitativní výzkum a kvalitativní analýza dat jsou charakterizovány podle Milese a Hubermana (1994, s. 6–7) bez ohledu na určitou teoretickou perspektivu těmito společnými rysy:

- „Kvalitativní výzkum je veden prostřednictvím intenzivního anebo prodlouženého styku s ‚terémem‘ nebo životní situací [tedy s jakoukoli životní situací, nejen obtížnou životní situací]. Tyto situace jsou typicky ‚banální‘ nebo normální, odrážející každodenní život jednotlivců, skupin, společností a organizací.
- Výzkumníková role spočívá v získání ‚holistického‘ (systémového, zahrnujícího, integrovaného) přehledu studovaných souvislostí: jejich logiky, jejich uspořádání, jejich explicitních a implicitních pravidel.
- Výzkumník se pokouší zachytit data o pohledech místních aktérů ‚zevnitř‘, skrz proces hluboké pozornosti, porozumění, a odložení nebo ‚uzávorkování‘ svých prekonceptů [předem utvořených pojetí, například teoretických] diskutované a zkoumané látky [neboli zkoumaného tématu].
- Pročítáním těchto materiálů [poznámky z pozorování, přepisy rozhovorů] může výzkumník izolovat určitá témata a výrazy, které mohou být znovu prohlédnuty informanty, ale po dobu zkoumání by měly být uchovány v jejich původní formě.
- Hlavní úkol je vysvětlit způsoby, jakými lidé v konkrétních uspořádáních docházejí k porozumění, výpovědím a konání nějaké činnosti, neboli jak zvládají své každodenní situace.
- Je možných mnoho interpretací tohoto materiálu [dat], ale některé jsou závažnější z teoretických důvodů nebo na základě vnitřní soudržnosti. [To znamená, že interpretace dat je selektivní s ohledem na výzkumné téma.]

- *Předběžně je používána relativně málo standardizovaná instrumentace [tj. techniky výběru případů a sběru dat ve výzkumném rámci]. Výzkumník je v podstatě hlavním ‚měřícím zařízením‘ při zkoumání.*
- *Většina analýzy je činěna slovně. Slova mohou být shromažďována, shlukována, lámána do sémiotických segmentů. Mohou být organizována, aby umožnila výzkumníkovi stavět je vedle sebe, srovnávat je, analyzovat a sestavovat z nich pravidelnosti a vzorce.“*

Jak vypadá kvalitativní výzkumný proces vycházející z výše uvedených zásad? Výzkumník začíná etapou „příprava empirického výzkumu“. Určí výzkumné téma, rozpracuje jej do poznávacího, aplikačního a symbolického cíle. Dále formuluje výzkumné otázky a sestaví soubor klíčových termínů. Při prvním návrhu výzkumných otázek a termínů vychází badatel ze své zkušenosti (běžné a odborné) a z teorie. Výzkumné otázky a termíny slouží výzkumníkovi k zaměření jeho výzkumné pozornosti v sociální realitě: nemůže totiž zkoumat všechno. Tudíž výzkumné otázky a termíny směřují badatele do části sociální reality vymezené výzkumným tématem a poznávacím cílem a zároveň badateli umožňují explorační a objevování původních významů jazykových výrazů běžných lidí. To je možné jedině za předpokladu, že výzkumné otázky a termíny *jsou citlivé* k původním významům, které se chystá výzkumník prozkoumat a objevit.

Citlivé termíny jednak nemají jenom význam definovaný výzkumníkem v etapě přípravy empirického výzkumu jednak nemají neměnný význam definovaný pro celý výzkumný proces. Místo a funkce termínů v kvantitativním výzkumném procesu je jiná: výzkumník definuje termíny v úvodní etapě přípravy empirického výzkumu tedy na počátku výzkumného procesu ještě před šetřením dat v sociální realitě. Tím jsou významy termínů dány a v průběhu výzkumného procesu se nemění. Takto definované termíny například říkají, že nějaký objekt má určité vlastnosti, a výzkumník pak šetří sociální realitu, aby existenci této vlastnosti potvrdil (konfirmoval) nebo vyvrátil.

Zpět k citlivým termínům a k jejich citlivým významům, tedy citlivým pojmům. „[V]ýzkumník obvykle začíná se širokým nástinem [citlivého] pojmu, který je revidován a zužován během sběru dat. Proto může být pojem uchopen dalšími výzkumníky a revidován tak jak je, když je používán ve spojení s různými sociálními kontexty nebo ve vztahu k poněkud odlišným výzkumným otázkám,“ (Bryman, 2001, s. 270).

V etapě přípravy výzkumu ještě zůstaneme: otevřenost a citlivost výzkumných otázek a termínů se přenáší také na výzkumnou proceduru a instrumentaci. Tak případová studie jednoho případu vyžaduje méně strukturovanou a instrumentaci, než výzkum více případů. Výzkum několika případů hledá srovnání mezi jednotlivými případy, které se neobejde bez určité standardizace instrumentů (např. spíše polostandardizovaný rozhovor než rozhovor v podobě neformální konverzace). Data z jednotlivých případů pak mohou být „položena“ vedle sebe a takto analyzována. Rovněž vzorek a technika jeho výběru není definitivní. Jak už asi čtenář tuší, tak s celkovou otevřeností ladí spíš techniky záměrného výběru případů a jednotek.

Po přípravné etapě následuje etapa empirického výzkumu. Výzkumník vyšetří data pomocí technik sběru dat, které si naplánoval ve výzkumné proceduře. Pak vyšetřená kvalitativní data analyzuje a interpretuje (etapa zpracování a analýzy dat). Až potud není na výzkumníkově postupu nic zvláštního. Zvláštnosti nastávají v okamžiku, kdy výzkumník při šetření a analýze dat zjistí, že potřebuje vyšetřit další data. Současně se ukáže, že některé výzkumné otázky potřebují přeformulovat, některé jsou zbytečné nebo z první analýzy a interpretace kvalitativních dat vyvstanou nové výzkumné

otázky. Změna v sadě výzkumných otázek samozřejmě znamená také podobnou změnu v sadě klíčových termínů. Změny ve výzkumných otázkách a klíčových termínech se nemožno nepromítnout do výzkumné procedury a instrumentace, která se ukázala v prvním šetření a analýze dat nedostatečnou. Takže badatel upraví také výzkumnou proceduru: změnění instrumenty sběru dat (například znění otázek v polostandardizovaném rozhovoru nebo seznam témat v rozhovoru se směrnicemi), vybere další případy buď stejnou, nebo jinou technikou záměrného výběru. Pak se podle inovované výzkumné procedury pustí do druhé vlny sběru dat a analýzy a interpretace dat.

„*Lidé a prostředí mohou být v terénním výzkumu pozorovány víc než jednou. Ne vše se ubírá jedním rozhovorem nebo pozorováním. V kvalitativním výzkumu je téměř vždy druhá příležitost. Tudíž, prvotní instrumentace může být revidována – ve skutečnosti by měla být revidována. Naučíte se jak pokládat otázku v podmínkách stanoviště [kde jste zkoumali] a dívat se ‚novýma očima‘ na něco, co se začne vynořovat v době první návštěvy [stanoviště]. Instrumentace může být snadno stále pozměňována, za účelem průzkumu nových směrů, za účelem oslovení revidovaných výzkumných otázek, nebo rozhovoru s novou třídou informantů [respondentů],“ (Miles, Huberman, 1994, s. 38).*

Cyklos inovace výzkumných otázek, klíčových termínů a výzkumné procedury končí, jakmile se přestane výzkumník dovídat něco nového ke zkoumanému tématu či problému. Potom přistupuje konečně k poslední etapě výzkumného procesu, k formulaci závěrů a sepsání výzkumné zprávy. Vidíme, že výzkumný proces vycházející důsledně z normální vědy, kterou vymezuje konstruktivistické výzkumné paradigma (viz kapitolu Sociálně-vědní paradigmaty), je otevřen původním významům běžných lidí. Tyto původní významy musí výzkumník prozkoumat a objevit, poněvadž je nezná (nebo jen mlhavě). Výzkumník se k původním významům postupně přibližuje. Součástí tohoto přibližování je opakovaný návrat z etapy zpracování a analýzy dat do etapy přípravy empirického výzkumu.

Posloupnost etap „příprava empirického výzkumu“ → „empirický výzkum“ → „zpracování a analýza dat“ se opakuje až do okamžiku dostatečného „informačního vytěžení“ datových zdrojů, kdy se výzkumník dalším empirickým šetřením už nedovídá nic nového. Až potom následuje poslední etapa „závěry a výzkumná zpráva“.

Výzkumník již od počátku navrhuje poznávací cíl, výzkumné otázky a klíčové termíny tak, aby napomáhaly průzkumu a objevu původních významů přirozených výrazů běžných lidí. Také citlivé výzkumné otázky a citlivé termíny výzkumník logicky odvozuje (dedukuje) jednak z teorie, jednak ze svých osobních zkušeností. Jinak řečeno, stejně jako v kvantitativním výzkumném procesu, postupuje v etapě přípravy empirického výzkumu od abstraktního k empiricky názornému (konkrétnímu). Pak v etapě zpracování a analýzy dat činí výzkumník provizorní empirická zobecnění a až v závěrečné etapě postupuje zřetelně od konkrétního (od empirického) k abstraktnímu (k teoretickému).

Nové teoretické poznatky vyrůstají především z empirických dat, ze sociální reality. Teorie je indukována (navozena) empirickými daty. Tato skutečnost vede doposud některé vědce k názoru, že kvalitativní výzkumný proces je induktivní nebo ke zjednodušeným výrokům v řadě učebnic metodologie sociálních věd v tom smyslu, že kvantitativní výzkum používá deduktivní logiku a kvalitativní výzkum používá induktivní logiku. Autoři těchto tvrzení zaměňují dedukci a indukci jako metody logické argumentace (co je logická argumentace, viz kapitolu Výzkumný proces: etapa příprava výzkumu) s dedukcí a indukci jako s vědeckými metodami, tedy metodami poznávání sociální reality. Řádný

kvalitativní výzkumný proces je retroduktivní. Nové teoretické poznatky nejsou výhradně indukovány empirickými daty, ale vznikají vzájemným ovlivňováním teoretických poznatků a badatelových osobních zkušeností na jedné straně s vyšetřenými empirickými daty na straně druhé. První teoretické a osobní výzkumní poznatky jsou vyšetřeny empirickými daty později a slouží jako východisko pro další vlnu empirického šetření. A opět je sada poznatků později vyšetřena empirickými daty atd. Tedy, nové teoretické poznatky nevznikají v myšlenkovém „vakuu“, na „zelené louce“, výzkumník nebádá s mozkem *tabula rasa* (nepopsaná tabule), na který si nechá empirickými daty pasivně črta poznatky.³⁶ V kvalitativním výzkumném procesu se nové teoretické poznatky vynořují z „dialogu“ mezi teorií a sociální realitou, přičemž výzkumník zahajuje tento dialog pomocí teorie a svých osobních zkušeností. Tedy logika retroduktivního výzkumného procesu je jak deduktivní, tak induktivní.

Nejpropracovanější variantu retroduktivního výzkumného procesu představuje metoda budování zakotvené teorie. Podrobnosti viz v publikaci Corbin, J., Strauss, A. L. *Základy kvalitativního výzkumu: postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Boskovice: Albert, 1999.

11.2 Zkrácený výzkumný proces

Retroduktivní výzkumný proces popsany v minulém oddílu naráží v praxi na řadu omezení, která jej zkracují:

- omezený čas a omezené finanční prostředky;
- účel vědeckého poznání, zda jde o základní výzkum nebo aplikovaný výzkum nebo evaluační výzkum;
- míra otevřenosti (citlivosti) vůči významům a objektům světa běžných lidí či sociálních aktérů.

Výše uvedené tři skupiny okolností mohou podmiňovat určitý výzkum v různých kombinacích. My si nyní tyto skupiny okolností představíme postupně, jednu po druhé. Výzkumník má velmi často na výzkum vymezenou jasně ohraničenou dobu a/nebo finanční částku. Například: student má na diplomovou práci vymezeny dva semestry; organizace udělující výzkumný grant jej uděluje na jeden kalendářní rok a do jeho uplynutí chce po badateli výsledky výzkumu... Výzkumník potřebuje peníze nejen na výdaje spojené s výzkumem, ale také na osobní spotřebu...

Délka a počet empirických šetření v kvalitativním výzkumném procesu se ještě řídí účelem, ke kterému mají sloužit vědecké poznatky. Jiné požadavky kladou na kvalitativní výzkumný proces základní výzkumníci, jiné zase evaluační sociálních programů a jiné nároky a očekávání jsou spojena s diplomovou prací, která dokumentuje kvalitativní výzkumný proces. Různé požadavky vedou k různým délkám kvalitativního výzkumného procesu: základní výzkumný proces bude zpravidla nejdéle a evaluační výzkumný proces bude zpravidla nejkratší. Pro ilustraci základního kvalitativního výzkumného procesu uvádím citaci s popisem terénního etnografického výzkumu:

„Po roce intenzivního učení indonéského jazyka Clifford a Hildred Geertzovi odjeli do jihovýchodní Asie jako členové skupiny společenských vědců, jejichž cílem bylo zkoumat ve spolupráci s indonéskými kolegy různé aspekty porevoluční indonéské společnosti. Následkem komplikací způsobených koncepcními, politickými a kulturními konflikty mezi americkým a indonéským týmem se Američané nakonec vzdali plánu na spolupráci při výzkumu a Geertzovi spolu s dalšími dvěma členy svého týmu odjeli na východní Jávu, kde se na dva a půl roku usadili ve městě Pare,“ (Geertz, 2000, s. 508).

³⁶ Tyto principy naivního empirismu a naivní indukce razil na sklonku 17. století třeba John Locke.

Základní výzkumník může bádát až několik let, dokud nevyšetří v sociální realitě vyčerpávající a obsažné informace. Výzkumník-evaluátor musí volit kompromis mezi informační vydatností a aktuálností vyzkoumaných poznatků. Evaluátor si nemůže dovolit luxus dlouhotrvajícího bádání, protože poznatky jeho evaluačního výzkumu mají napomoci řešení problémů spojených s utvářením konkrétního sociálního programu. Jestliže by evaluátor dal přednost důkladnému, dlouhotrvajícímu výzkumu, pak by se za tu dobu mohl charakter potíží s utvářením evaluovaného sociálního programu změnit nebo by dokonce mohl evaluovaný sociální program zaniknout a poznatky evaluačního výzkumu, byť z vědeckého hlediska dokonalé, by byly k ničemu.

Základní výzkum klade důraz na exploraci a vede spíše k retroduktivnímu výzkumnému procesu. Evaluační výzkum do značné míry potvrzuje (potvrzuje) zadání subjektů zainteresovaných na evaluovaném sociálním programu (např. jak se podařilo vytvořit plánované organizační zajištění apod.) a přesto chce současně prozkoumat například proces implementace organizačního zabezpečení programu, což vede k výzkumnému procesu směřujícímu retroduktivní a hypoteticko-deduktivní prvky.

Také student bádající v rámci své diplomové práce má většinou k dispozici maximálně jeden rok: z toho půl roku na etapu přípravy empirického výzkumu a půl roku na jednu vlnu empirického šetření, analýzu dat, závěry a napsání výzkumné zprávy.

Jak vypadá zkrácený výzkumný proces? Výzkumník se opírá při formulaci poznávacího cíle, výzkumných otázek a klíčových termínů o nástin zkoumaného případu: například o nástin určitého sociálního programu nebo organizace sociálních služeb... Poznávací cíl je spíše konfirmační a badatel má dobrou představu o tom, co chce v sociální realitě vyšetřit. Celkem dobře ví jaké objekty a jaké jejich vlastnosti bude empiricky zkoumat. Dokonce může vykonat jakousi „kvazi-operacionalizaci“, když potíží s šetřením ideálních teoretických objektů vyřeší nalezením jejich „indikátorů“ tím, že hledá odpověď na pomyslnou otázku „Co by tomu (ideálnímu objektu) mohlo odpovídat v sociální realitě?“

Výzkumník pak lépe sestavuje soubor témat rozhovoru a snadněji formuluje znění otázek do rozhovoru. Znění otázek by nemělo obsahovat výrazy označující pozorovatelné jevy, ale spíše výrazy běžného jazyka. Totiž otázka rozhovoru na konkrétní jev neotvírá respondentovi dost prostoru, aby do odpovědi zahrnul své „vidění“ či svoje významy, takže se výzkumník o těchto běžných respondentových významech nic moc nedoví. Takovou, otázkou na způsob „měřící“ otázky může být: „Kolikrát za jeden kalendářní měsíc chodíte do kostela?“ Respondent na takovou otázku typicky odpoví: „No, asi tak desetkrát, výjimečně dvanáctkrát.“ Zkusť si sami domyslet, co se asi výzkumník z této odpovědi doví o významu, který má pro respondenta víra v Pána Boha.

Z dosavadních úvah plyne, že otázka položená respondentovi neměří ani indikátor ani proměnnou. Jednak nemá v kvalitativní výzkumné strategii smysl hovořit o proměnných veličinách, ale přímo o kvalitách něčeho nebo o vlastnostech něčeho. A jednak bez ohledu na stupeň standardizace kvalitativního výzkumného procesu má v něm respondent vždy alespoň nějaký prostor k odpovědi vlastními slovy s vlastními významy.

Znamé téma a výzkumný problém spolu s „kvazi-operacionalizací“ podporují tvorbu jasně definovaného plánu výběru datových jednotek (např. sociální pracovníci, klienti) uvnitř případu. Totiž výše zmíněný nástin případu je ve skutečnosti jakousi „schránkou“ pro empirická data, které naznačuje z jakých zdrojů budou šetřena a jakými technikami budou šetřena.

Terénní poznámky a přepisy odpovědí na otázky v rozhovorech badatel bez otálení analyzuje a interpretuje. Zob-

razuje data do přehledů a schémat a současně k nim píše teoretickou analýzu a syntézu, píše výzkumnou zprávu. Empirické šetření neopakuje, koná jej jenom jednou.

Výzkumný proces nemá žádné cykly pokračuje plynule po jednotlivých etapách (které se už neopakují): „příprava empirického výzkumu“ → „empirický výzkum“ → „zpracování a analýza dat“ → „závěry a výzkumná zpráva“.

Pozor: výzkumník musí otevřeně reflektovat nebezpečí plynoucí z použití zkráceného výzkumného procesu, které představuje předčasné ukončení výzkumného procesu a formulace předčasných závěrů. Poněvadž badatel nedostatečně vyšetřil původní významy jazyka běžných sociálních aktérů, má badatel sklon spekulovat o těchto původních významech. Popouští příliš svatou fantazii a informační chudobu vyšetřených dat řeší čerpáním informací ze sociální teorie. Poznatky a závěry nedokládá a nezduvodňuje ani tak empirickými daty jako spíše teoretickými argumenty. „*Tato tendence [pak] činí pravděpodobnějším ‚tunelové vidění‘ a neodhalená zkrácení [dat],*“ (Miles, Huberman, 1994, s. 85).

Konečně délka kvalitativního výzkumného procesu také závisí na míře otevřenosti a citlivosti vůči původním významům běžných sociálních aktérů. Čím méně rámcová sociální teorie, ze které výzkumník vychází, připouští jako argument výrazy a pojmy přirozeného jazyka, tak tím je kvalitativní výzkumný proces kratší. Sociální teorie přichází s vlastním výkladem sociální reality, podle kterého badatel navrhuje výzkumnou proceduru a usměrňuje empirický výzkum. Doposud jsme předpokládali, že výzkumný proces zkracuje hlavně omezený čas a finance spolu s účelem vědeckého poznání. Jestliže převažuje malá otevřenost vůči původním významům každodenního světa sociálních aktérů, pak již opouštíme zkrácený výzkumný proces a dostáváme se k orientovanému výzkumnému procesu.

11.3 Orientovaný výzkumný proces

Takovou podobu kvalitativního výzkumu nazvěme spolu M. Q. Pattonem orientovaný kvalitativní výzkum a výzkumný proces, do něhož je etapa orientovaného výzkumu zasažena nazvěme *orientovaný výzkumný proces*.

„*Orientovaný kvalitativní výzkum začíná s výslovnou teoretickou nebo ideologickou perspektivou, která určuje jaké proměnné a pojmy jsou nejdůležitější a jak budou nálezy interpretovány. Například člověk může podniknout studii z feministické perspektivy, marxistické perspektivy, kapitalistické perspektivy nebo freudovské perspektivy. V těchto případech určuje výzkumníkova orientace nebo perspektiva zaměření studie. [...] V každé z těchto teoretických nebo ideologických orientací lze sbírat data. Ale ohnisko zkoumání je určeno rámcem, v němž badatel operuje a [empirické] nálezy jsou interpretovány a jsou jim dány významy z pohledu této předurčené teorie. Takové kvalitativní zkoumání, nicméně, míří k popisu a vysvětlení specifických projevů již předpokládaných obecných pravidelností. Takové zkoumání je zaměřeno na potvrzení a objasnění spíše než na objev [a exploraci],*“ (Patton, 1990, s. 86).

Například badatel orientovaný v kvalitativním výzkumu psychoanalytickou teorií analyzuje a interpretuje odpovědi respondenta jako projevy dynamiky mezi vědomím a podvědomím a nevědomím a bude přehlížet významy, které přikládá svým slovům respondent. Výzkumník postupuje zcela v souladu psychoanalytickou praxí, která nepovažuje respondentovy výroky v jejich původní podobě za důležité, poněvadž respondent jako laik není schopen reflektovat působení nevědomí tak, jak toho je schopen badatel-odborník. Orientovaný výzkum klade do popředí potvrzení teorií definovaných významů ideálních objektů, z čehož plyne

spíše jakýsi „kvalitativní klon“ hypoteticko-deduktivního výzkumného procesu.

Každý výzkum je orientován nějakou sociální teorií. Zda jde o orientovaný výzkum nebo ne, je věcí míry, stupně.

Výzkumník může vyjít z fenomenologické sociologie a hledat výzkumem odpověď na otázku „*Jaká je struktura a podstata zkušenosti s tímto fenoménem pro tyto lidi?*“ (Patton, 1990, s. 69) nebo ze symbolického interakcionismu a hledat výzkumem odpověď na otázku „*Jaká společná sada symbolů a porozumění se vynořuje, aby dala význam lidským interakcím?*“ (Patton, 1990, s. 75) nebo z etnografie a hledat výzkumem odpověď na otázku „*Jaká je kultura této skupiny lidí?*“ (Patton, 1990, s. 67). Ve všech třech případech je výzkum otevřený pojmům běžných výrazů či každodennímu světu, takže jej nemůžeme nazvat orientovaným výzkumem.

Příklad: výzkumník zkoumá kulturu prvoligového fotbalového klubu. Při pozorování hráčů při zápase opakovaně vidí následující scénu: jeden hráč z týmu vstřelí gól a ostatní jej povalí a postupně na něj naskáčou, takže vytvoří ze svých těl jakousi živou pyramidu. Výzkumník orientovaný psychoanalytickou teorií nejspíš této scéně porozumí jako výtruskům obsahů nevědomí sexuálního charakteru u hráčů, který podle výzkumníkovy interpretace je důsledkem potlačování sexuální touhy u hráčů v jejich dětství (případně se ještě může hráčů zeptat zda toužili v dětství po sblížení s nějakou dívkou apod.). Jinak porozumí scéně psychoanalýzou „neorientovaný“ výzkumník vycházející ze sociální teorie zaměřené na průzkum a objevování běžných pojmů. Jestliže tento výzkumník scéně na fotbalovém hřišti po vstřelení branky nerozumí, pak se hráčů dotáže na její význam.

Orientovaný výzkumný proces může stavět na nějaké z teorií sociální práce: psychodynamické, existenciální, antiopresivní, ... nebo na nějaké sociální teorii: teorii genderové struktury společnosti, marxistické teorii, neomarxistické teorii, strukturně-funkcionalistické teorii. Výzkumník pak pečlivě vypracuje s pomocí literatury obsahující pohled a definice zvolené teorie na zkoumanou oblast poznávací cíl, výzkumné otázky a sadu klíčových termínů. Teoretická opora dovoluje badateli dokonce vyslovit hypotézy, protože teorie již poskytuje jasný obraz sociální reality (co se nachází v sociální realitě a jak to je uspořádáno). Tato skutečnost dovoluje výzkumníkovi navrhnout strukturovanější výzkumnou proceduru. Z technik sběru dat se nabízí polostandardizovaný rozhovor. Znění otázek v polostandardizovaném rozhovoru výzkumník pečlivě formuluje, aby zachovalo významy výzkumných otázek, klíčových termínů a hypotéz.

Někteří výzkumníci pracující orientovaným stylem dokonce mluví o operacionalizaci klíčových teoretických termínů výzkumných otázek či hypotéz podobně jako v kvantitativní výzkumné strategii. Může to znít na první pohled divně, ale vzhledem k charakteru orientovaného výzkumného procesu to je logické. Totiž výzkumnou proceduru musí výzkumník navrhnout tak, aby výzkum šetřil data o vlastnostech objektů definovaných sociální teorií v sadě klíčových odborných termínů. Takže badatel přechází po první etapě přípravy empirického výzkumu ke druhé etapě empirický výzkum, pak hned k etapě zpracování a analýza dat a nakonec k etapě závěry a výzkumná zpráva, kde na základě výsledků analýzy a interpretace dat potvrdí nebo nepotvrdí to, co říkají výzkumné otázky nebo hypotézy. Etapy výzkumného procesu se neopakují.

Vidíme, že jak zkrácený výzkumný proces, tak orientovaný výzkumný proces se shodují přímočarou posloupností etap. Tato posloupnost se již znovu neopakuje. Orientovaný výzkumný proces může dokonce zahrnovat ověřování hypotéz, čímž se podobá hypoteticko-deduktivnímu procesu pozitivistického ražení.

11.4 Jakou variantu zvolit?

Studentům hodlajícím zpracovávat ve své diplomové práci kvalitativně laděný poznávací cíl doporučuji zvolit buď zkrácený výzkumný procese nebo orientovaný výzkumný proces. Na řádný retroduktivní výzkumný proces, třeba podle metody zakotvené teorie se jim totiž nebude dostávat:

- času;
- peněz;
- výzkumných zkušeností;
- dostatečného teoretického zázemí.

Pro studenta jako začínajícího badatele platí přísloví: „Neuč se běhat, dokud ses ještě nenaučil chodit!“ Jinak řečeno: „Nepouštěj se do retroduktivního výzkumného procesu, dokud ses ještě nenaučil dost sociální teorie a nezískal výzkumnické zkušenosti buď se zkráceným výzkumným procesem, nebo s orientovaným výzkumným procesem!“

Citovaná literatura

- ALSTON, M., BOWLES, W. 2003. *Research for Social Workers*. London: Routledge.
- ANZENBACHER, A. 1990. *Úvod do filozofie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- ASMUS, V. F. 1986. *Antická filozofie*. Praha: Svoboda.
- BERG, B. L. 2001. *Qualitative Research Methods for the Social Sciences*. Boston: Allyn and Bacon.
- BLUMER, H. 1969. *Symbolic Interactionism*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- BRYMAN, A. 2001. *Social Research Methods*. Oxford: Oxford University Press.
- CETL, J. et al. 1985. *Průvodce dějinami evropského myšlení*. Praha: Panorama.
- CETL, J. 1981. *Český pozitivismus*. Brno: UJEP.
- DENZIN, K. 1989. *Interpretative Interactionism*. Newbury Park: Sage.
- DISMAN, M. 1993. *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Praha: Karolinum.
- DURKHEIM, E. 1982. *The Rules of Sociological Method*. New York: MacMillan.
- FAJKUS, B. 1997. *Současná filozofie a metodologie vědy*. Praha: FILOSOFIA.
- FARRINGTON, B. 1950. *Věda ve starém Řecku*. Praha: Rovnost.
- FEYERABEND, P. K. 2001. *Rozprava proti metodě*. Praha: AURORA.
- FOWLER, F. J. 1995. *Improving Survey Questions. Design and Evaluation*. London: SAGE.
- GEERTZ, C. 2000. *Interpretace kultur*. Praha: SLON.
- GORFUNKEL, A. Ch. 1987. *Renesanční filozofie*. Praha: Svoboda.
- GUBA, E. G., LINCOLN, Y. S. 1998. Competing Paradigms in Qualitative Research. In: Denzin, N. K., Lincoln, Y. S. eds. *The Landscape of Qualitative Research*. Thousand Oaks: SAGE.
- HOLZBACHOVÁ, I. 1996. *Filozofické a metodologické problémy vědy*. Brno: Masarykova univerzita.
- KELLE, U. 2004. Theory Building in Qualitative Research and Computer Programs for the Management of Textual Data. In Seale, C. ed. *Social Research Methods. A Reader*. London: Routledge, pp. 312–317.
- KUHN, T. S. 1970. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: The University of Chicago Press.
- KUHN, T. S. 1977. *The Essential Tension*. Chicago: The University of Chicago Press.
- KUZNETS, S. 1941. Statistics and Economic History. In *The Journal of Economic History*. Volume 1, Number 1, pp. 26–41.
- LAMSER, V. 1966. *Základy sociologického výzkumu*. Praha: Svoboda.
- LAMSER, V., RŮŽIČKA, L. 1970. *Základy statistiky pro sociology*. Praha: Svoboda.
- LÄNGLE, A., ORGLER, C., KUNDI, M. 2001. *ESK – Existenciální škála*. Praha: Testcentrum.
- LOUŽEK, M. 2001. *Spor o metodu*. Praha: Karolinum.
- MAREŠ, P. 2001. *Metodologie sociálních věd – přednášky*. Brno: nepublikovaný text.
- MILES, M. B., HUBERMAN, A. M. 1994. *Qualitative Data Analysis: An Expanded Sourcebook*. Thousand Oaks: SAGE.
- MILLS, C. W. 2002. *Sociologická imaginace*. Praha: SLON.
- MOŽNÝ, I., RABUŠIC, L. 1989. *Úvod do metodologie vědy pro sociology*. Brno: UJEP.
- NAGEL, E. 1982. *The Structure of Science: Problems in the Logic of Scientific Explanation*. London: Routledge & Kegan Paul.
- NAKONEČNÝ, M. 1999. *Sociální psychologie*. Praha: Academia.
- NAKONEČNÝ, M. 1995. *Psychologie osobnosti*. Praha: Academia.
- OJZERMAN, T. I. et al. 1989. *Formování novověké filozofie*. Praha: Svoboda.
- OPPENHEIM, A. N. 2004. The Quantification of Questionnaire Data. In Seale, C. ed. *Social Research Methods. A Reader*. London: Routledge, pp. 141–148.
- PATTON, M. 1990. *Qualitative Evaluation and Research Methods*. Newbury Park: SAGE.
- PEIRCE, C. S. 1957. *Essays in the Philosophy of Science*. Indianapolis: Bobbs-Merill.
- PENNIGS, P., KEMAN, H., KLEINNIJENHUIS, J. 1999. *Doing Research in Political Science*. Thousand Oaks: SAGE.
- PETRUSEK, M. 1993. *Teorie a metoda v moderní sociologii*. Praha: Karolinum.
- POPPER, K. R. 2000. *Bída historicismu*. Praha: OIKOYMENH.
- POPPER, K. R. 1994. *Otevřená společnost a její nepřátelé II*. Praha: OIKOYMENH.
- RAGIN, C. C. 1994. *Constructing Social Research*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- RINGER, F. K. 2002. Max Weber on Causal Analysis, Interpretation, and Comparison. In *History and Theory*. Volume 41, pp. 163–178.
- RINGER, F. K. 1989. Causal Analysis in Historical Reasoning. In *History & Theory*. Volume 28, Issue 2, pp. 154–172.
- SHAUGNESSY, J. J., ZECHMEISTER, E. B. 1990. *Research Methods in Psychology*. New York: McGraw-Hill.
- SCHÜTZ, A. 2004. Concept and Theory Formation in the Social Sciences. In Seale, C. ed. *Social Research Methods*. London: Routledge, pp. 211–216.
- SOUSEDÍK, P. 2001. *Logika pro studenty humanitních oborů*. Praha: Vyšehrad.
- TOPOLSKI, J. 1987. Historical Narrative: Towards a Coherent Structure. In *History & Theory*. Volume 26, Issue 4, pp. 75–86.
- VAUS, D. A. de 2002. *Surveys in Social Research*. Sydney: Allen & Unwin.
- VAUS, D. A. de 1990. *Survey in Social Research*. London: Unwin Hyman.